

Európai napló – I

Egy Romániában élő magyar
politikai gondolkodó feljegyzései
az 1978-as esztendőből

Európai napló

Az alábbi írás egy napjainkban íródó — s a maga nemében egyedülálló — politikai napló hosszabb, összefüggő részlete. A napló szerzője Romániában élő magyar politikai gondolkodó. Fejtegetéseiből ítéelhetően a fiatalabb korosztályhoz tartozik. Naplója, néhány más írással együtt, Romániából érkezett Párizsba s ott rövidesen francia nyelven is meg fog jelenni. Ebben a formában a szöveg első ízben kerül közlésre. Tudomásunk szerint még kéziratban sem forgott sehol.

Ami e fejtegetéseket egyedülállóvá teszi, az a szerző látószöge és érdeklődési köre. Bíró * Péter Romániában él, magyarul töpreng és Európát tekint hazájának. Elsősorban Kelet-Európát — melynek mozgásával azonosul —, de érzi, hogy Európa két felének sorsa szorosan összefonódik, s figyelme ezért kiterjed azokra a nyugati szellemi-politikai fejleményekre — ideértve az eurokommunizmust is —, amelyek a szovjet rend alakulására visszahatnak.

A napló voltaképpeni tartalma: a polgári (« civil ») öntudat fejlődése és a demokrácia kilátásai Kelet-Európában. A szerző újból és újból lát-leletet vesz fel a totális rendszer állapotáról, s keresi azt, ami a kelet-európai társadalmak mélyén érlelődik. Némely ponton a napló szinte széttöri saját kereteit s egy önálló politikai teória alapköveit rakja le.

Nehéz volna alkalmasabb szöveggel dokumentálni a kelet-európai sorsközösséget, mint e Romániában élő magyar gondolkodó összehasonlító krónikájával. Hadd szögezzük azonban le — e megjegyzés nemcsak az itt közzétett szövegre vonatkozik — hogy a *Magyar Füzetek* részéről a közlés nem jelent feltétlen egyetértést.

Bíró * Péter naplójának közlését következő számban folytatjuk. Az itt közölt részletektől eltérően a naplójegyzetek következő sorozata elsősorban Románia belső állapotát, s ezen belül a kisebbségek helyzetét tárgyalja.

A birtokunkban lévő naplórészleteken — terjedelmi okokból — kisebb-nagyobb rövidítéseket kellett ejtenünk, amelyek azonban a szerző gondolatmenetét csorbíthatatlanul hagyják. A szerző által idézett olasz, francia, angol, stb. szövegeket magyarra ültettük át.

1978. febr. 10.

Peter Nichols írja február 2-i római jelentésében, hogy ottani kommunista források szerint a szovjet vezetőség « a politikai tespedés és bénultság » egyfajta állapotában van. Ez nemcsak a nyugati kommunisták autonómiáját erősíti, hanem az eurokommunisták kelet-európai hatását is. Berlinguer a központi bizottság előtt tartott beszédében először utal világosan erre: « *A nyugat-európai munkásmozgalomra most az a feladat (is) vár, hogy érdemlegesen hozzájáruljon a létező szocialista társadalmak minőségi megújulásához a demokrácia irányában.* » Ez a létező szocializmusból a pluralizmusba való közvetlen átmenet stratégiája, amelyben nagyon bíznak az olaszok (...). Az olasz kommunisták (akárcsak a volt kelet-európai sztalinisták és a volt újbalosok jórésze is) csak azért

hihetnek a közvetlen átmenet, a közvetlen demokratizálódás sikerében, mert nem hajlandók tudomásul venni, hogy a létező szocialista társadalmak igenis totalitárius rendszerek. Ha ezzel tisztában volnának, nyilván nem hinnék azt, hogy csupán mennyiségi kérdésről van szó (létező szocializmus = szocializmus mínusz demokrácia), hanem belátnák, hogy az a bizonyos negatívum tulajdonképpen a rendszer pozitív lényege, minőségi jegye.

febr. 15.

Alapvető, áthidalhatatlannak tűnő ellentétek az olasz és a francia kommunisták között, a szociáldemokratákhoz való viszony kérdésében. Miközben az *Unità* (II.9.) első oldalon ismerteti a kommunisták felé nyitó Horst Ehmke (a német szociáldemokrata párt igazgatóságának tagja) tanulmányát az eurokommunizmusról, az *Humanité* (II.4.) rendkívül ellenséges hangon ismerteti és kommentálja a Mitterand-Brandt találkozót.

Ehmke tanulmányában (amely tulajdonképpen előszó Heinz Timmermann eurokommunizmusról szóló könyvéhez) leszögezi, hogy « *a szociáldemokraták csak örömmel köszönthetik, hogy azok az erők, melyeket a hidegháború az egyes blokkokon belül befagyasztott, most ismét rugalmasabbá válnak* ». A német szociáldemokraták tehát változónak és megváltoztathatónak tartják a 2. világháború után *mindkét Európában* kialakult belpolitikai status quót. Az erjedés mindkét oldalon tapasztalható, de a dolgok természetéből fakad, hogy először Nyugat-Európában válik politikai tényezővé. Ehmke eléggé megalapozottnak látja az eurokommunisták függetlenségét a Szovjetuniótól, valamint elkötelezettségüket a demokráciával szemben, hogy kijelentse: « *a szociáldemokraták nem fognak egyetlen olyan lépést sem tenni, amely megakadályozná az eurokommunista pártok részvételével történő kormány-alakulást* », annál is kevésbé, mert a pártok esetleges « uralkodó szerepét » teljesen kizártnak tartja. De ennél a pillanatnyi helyzetre vonatkozó állásfoglalásnál még fontosabb az, amit az eljövendő szövetségi

politikáról mond, mindenekelőtt az európai parlament keretében (és elsősorban gazdaságpolitikai kérdésekben, bár itt csak az olasz pártot tekintheti partnernek, lévén hogy az vállalja a gazdasági megszorítások politikáját). Ezzel a szövetségi politikával szerinte csak a letűnt dél-európai diktatúrák alternatívája állítható szembe. Az a tény, hogy egy ilyen alternatíva ma teljesen irreálisnak tűnik (még Olaszországban is), bizonyítja, hogy Nyugat-Európa az elmúlt 30 év alatt képessé vált arra, hogy saját (jobboldali) konzervatív radikalizmusát belülről fel-lazítsa, politikai-hatalmi szerepét a minimálisra csök-kentse. Csakis ilyen körülmények között merülhet fel egyáltalán a lehetősége annak, hogy — mint Ehmke megfogalmazza — *« eljőjön az a nap, amikor ismét át-hidalhatóvá válik a munkásmozgalom történelmi ketté-szakadottsága Nyugat-Európában. Ez a megosztottság — emlékeztet Ehmke — érdemlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a fasiszta pártok kezükbe kaparintsák a hatalmat egyes európai országokban. »* Ezt a potenciális politikai szövetséget feltehetően nem fogja megakadályozni (sőt, inkább elmélyítheti) a konzervatívok, illetve keresztény-demokraták esetleges kormányra kerülése Angliában és Németországban. Ennek az egységnek, vagy legalábbis politikai szövetségnek a helyreállításától függ, hogy élet-képes és fejlődőképes marad-e a pluralizmus Nyugat-Európában. A kelet-európai pluralizmusnak pedig csak úgy lehetnek valóban történelmi esélyei, ha Nyugat-Euró-pa a maga egészében, tehát Dél-Európát, pontosabban « latin-Európát » is beleértve el tud jutni a politikai demokráciától (annak alapelveit megőrizve) a szociális demokráciáig.

Az olaszokkal ellentétben a francia KP egész taktikája és stratégiája — pillanatnyilag legalábbis — éppen ennek a perspektívának minden eszközzel való obstrukcióját, aka-dályozását célozza. Ezt bizonyítja, hogy a francia kom-munisták számára a Lisszabonban, Bonnban és London-ban hatalmon lévő szociáldemokraták a legveszedelme-sebb ellenfelek (mintha a 30-as évek óta semmi sem történt volna Európában!), hogy az *Humanité* vezércikk-ben szögezi le: *« François Mitterand nagyon jól tudja,*

hogy a német szociáldemokrata párttal való megállapodásai abszolút ellentétben állnak a (francia baloldal) közös programjával ». Ez a lehető legkorlátoltabb « vagy-vagy » politikája. És ezek után még csodálkoznak azon, hogy az oroszok olyan jól megértik őket.

*

Heller Ágnes válaszol azoknak a bírálóknak a bírálóira (*Unità*, II.9.), akik szerint elmenetele tulajdonképpen megfutamodás egy olyan harc előtt, amely éppen hogy elkezdődött: « *úgy vélem, hogy itt Kelet-Európában a küzdelem sokáig tarthat, három év bizony semmit sem számít* ». Abban igaza van, hogy « a jobb Kelet-Európáért folytatott küzdelemnek » különböző formái lehetnek, sőt valószínű, hogy az külföldön mindenképpen határozottabb formákat ölthet, már ami az elméleti kérdéseket illeti. Az viszont meglepő, hogy semmit sem vár az elkövetkező három évtől. Az ő abszolút radikalizmusuk szempontjából nyilván semmi sem fog változni; (...) de ha nem a « kedély radikalizmusának » vagy « az emberi nem értékeinek », hanem a pluralista demokrácia kelet-európai megteremtésének szempontjából szemléli a történelmet, ha valóban úgy hiszi, hogy « éppen azért lehet jövő is », mert « van "itt" és "most", akkor lehetetlen, hogy ne ismerné fel: éppen ez a három év döntő, az « egyetlen » Európa egész eljövendő történelmét meghatározó módon döntő három év lehet.

*

Csehszlovákiában gazdasági reformmal kísérleteznek (a reform egyelőre csak 300, többnyire exportra dolgozó vállalatra terjed ki). 68-at ugyancsak ilyen részlet-reformok készítették elő, azok mélyítették el a Novotny-rendszer válságát. Ezt a mostanit összefüggésbe hozhatjuk-e azzal, hogy az olasz kommunisták a 70 óta tartó immobilitás végét jósolják Csehszlovákiában? Nem valószínű,

hogy bármilyen irányú változás történjék Csehszlovákiában Brezsnyev lelépése előtt; s ez után' is inkább Bilákék, nem pedig a cseh technokraták kerülnek Husák helyére.

febr. 16.

Michnik¹ előadást tartott egy krakkói magánlakásban. Feltörték az ajtót, « *ahol is valami ötven diákot találtak. Húsz egyenruhás rendőr előbb azzal kísérletezett, hogy a résztvevőket egyenként tegye ki a lakásból, majd könnygázbombákat hajított be. Az ablakban csoportosulva a diákok a nemzeti himnuszt énekelték, sőt egy ősrégi szocialista indulót is.* » A diákok nem hagyták, hogy Michniket elvigyék, az előadást megtartották egy másik helyen. Másnap az állomáson letartóztatták, majd elengedték.

Lengyelország lassan eljut a katonai diktatúrák színvonalára: az elvi és hatalmi impotenciát a konkrét megnyilvánulások elleni nyers erőszakkal kompenzálják. Már nem képesek arra, hogy az ilyesmit eleve lehetetlenné tegyék, s így ők maguk fokozzák az ellenállást és erősítik annak szervezettségét. Ennek újabb jele, hogy a lengyel Tudományos Akadémia elnökének hivatalosan « bejelentették », hogy megalakult a « felsőbb tudományos tanfolyamok Egyesülete ». Ennek 58 alapító tagja van; az elnevezés az első világháború előtt, a cári uralom idején működő szabadegyetemé. Ez mindennél többet mond. A lengyel ellenállás egész Kelet-Európában egyedülálló módon egybe tudja kapcsolni a társadalmi és a nemzeti követeléseket. Pontosabban: a nemzeti érzés nem gyengíti, hanem éppenséggel erősíti a társadalmi követeléseket. Nagyrészt ezzel magyarázható, hogy a rendszert lazító pluralizáló törekvéseket nem tudják elszigetelni és nem merik elfojtani.

*

¹ Michnik (Adam): az új lengyel ellenzék egyik vezéregyénisége. Politikai tanulmányainak egyike olvasható a *Magyar Füzetek* 1. számában.

A román lapok napok óta fő helyen foglalkoznak a 33-as munkásharcokkal. Nyilván azért, hogy kiemeljék: a munkásosztály ma vezető osztály, « *a gazdasági és politikai hatalom birtokosa, az egész néppel együtt* ». Mármost, ha egyszer a politikai és gazdasági hatalom birtokosa, hogyan lehet « tovább szélesíteni » közvetlen részvételét « a vezetésben, minden területen »? Csak úgy mellékesen említik meg az Országos Konferencia nemrég hozott határozatait, « amelyek arra hivatottak, hogy biztosítsák a munkások még nagyobb mérvű részvételét a különféle állami és tömegszervezetekben ». Vagyis az egész néppel együtt gyakorolt hatalom a pártkonferencia határozatai révén fokozódó részvétellé válik a hatalomban! Mintha más kontinensen volna ez az ország. Ez nyilván azért van így, mert itt az ideológia és vele együtt az egynemű, monolitikus hatalom öntörvényűsége sokkal hangsúlyozottabb, mint például Lengyelországban. (...) Itt maga az ideológia (az ideológiai kampányok jól adagolt sorozata) a gyakorlat, vagy legalábbis a gyakorlat kvintesszenciája. Ezért rajta *kívül* a legiszonyatosabban ideológiamentes pőreség van, a legközönségesebb és legközvetlenebb — ugyanakkor atomizálódott — érdekek szférája. Itt előbb az érdekek ideológia alatti kohéziója jön létre, ennek minden következményével, míg Lengyelországban ideologikus, vagyis politikai, mindenekelőtt szociálpolitikai terminusokban (követelésekben) megfogalmazódó érdek-kohézió van kialakulóban.

febr. 17.

Amendola most megjelent interjú-kötetében (*Il rinnovamento del PCI*) beszél a Secchia ügyről.²

² Secchia: az olasz KP éléről 1954-ben eltávolított vezető, az akkoriban kezdeményezett új vonal ellenzője.

Egy diktatorikusan megszervezett pártban a változás is csak diktatorikus lehet. Tényleges változásról tehát csak akkor lehet beszélni, ha a párt belső hatalmi felépítése is megváltozik. Addig a mégoly radikálisnak tűnő elvi-politikai evolúció is csak felületi és főként visszafordítható marad. Egyébként a kommunista pártok identitása nem a Marxra vagy Leninre, mint teoretikusra való hivatkozásban, hanem a sajátos szervezettségben jelölhető meg. Ez a szervezettség és az annak mintájára megszerkesztett társadalom-modell az igazi kommunista « forrás ». Igazi összefüggés nem Marx és Lenin explicit elmélete, illetve ideológiája és a kommunista pártok politikai programja között mutatható ki, hanem Marxnak és Leninnek a közép- és kelet-európai egynemű, « szubsztanciális », a hatalmi viszonyokat ténylegesen megragadó elméleti és politikai gyakorlata, valamint a kommunista pártok ugyanilyen jellegű elméleti és politikai gyakorlata között. A hatalom, az egynemű, totalitárius, a pluralizmust, a megosztottságot nem ismerő hatalom tudatos gyakorlata — ez a marxista, illetve leninista kommunizmus lényege. (...) Mármost ez a hatalmi gyakorlat csak úgy maradhat fenn, ha teljes egészében szemben áll a pluralisztikus hatalmi megosztottsággal, pontosabban, ha kívül helyezi magát azon. Ezért abban a pillanatban, ahogy egy kommunista párt elfogadja és gyakorolja a pluralizmust, minden « antikapitalizmusa » és « marxizmusa » ellenére gyakorlatilag antimarxistává és « polgárrivá », vagyis reformistává változott.

febr. 18.

Vita a modenai Istituto di Economia-ban Marx érték-elméletéről (*Rinascita*, 78/6). Az olasz kommunisták egyre többet emlegetik a marxizmus válságát. Természetesen anélkül, hogy a marxizmus valódi problematikájával és problematikusságával tisztában volnának. Ez kiderül egyébként a modenai találkozóból is, ahol a marxi érték-elméletet ugyan érvénytelennek minősítik, de mindent elkövetnek, hogy megőrizték Marx kizsákmányolás- és

elidegenedés-elméletét, és Marx antikapitalizmusát is minden kritika nélkül veszik át és viszik tovább, anélkül, hogy felvetnék a kérdést, vajon a marxizmus kapitalizmus-fogalma annak a nyugati gazdasági-társadalmi valóságnak a kifejeződése-e, amelyben élnek. Mégcsak fel sem villan bennük annak a lehetősége, hogy Marx « kapitalizmusa » esetleg egy teljesen reduktív, hatalmi-gazdasági modell, amely a polgári (civil) társadalom inherens megosztottságát nem veszi észre, nem ismeri el, s hogy e modell gyakorlata csak a polgári társadalom felszámolására vagy lehetetlenné tételére alkalmas, nem pedig belülről való továbbfejlesztésére. De tulajdonképpen még szerencsájuknek mondható, hogy a marxizmust anélkül fogják elhagyni, hogy igazi — hatalmi — lényegét megértették. E megértés privilégiuma vitathatatlanul Kelet-Európáé.

*

Részlet Ceaușescu tegnapelőtti beszédéből: « *Gazdasági pénzügyi mechanizmusunk teljes átszervezését kívánjuk végrehajtani... Valamennyi gazdasági egységnek saját költségvetéssel kell rendelkeznie, költségeit saját pénzalapjából kell fedeznie. (...) bizonyos egységeknek a bankrendszeren keresztül hiteleket is fogunk nyújtani, de magától értetődik, hogy ez az illető vállalat jövedelmeinek bizonyos csökkenését vonja majd maga után. (...) Minél hamarabb mondjunk le a globális termelés fogalmáról, mint a termelés és a jövedelemkiszámítás alapvető mutatójáról, s térjünk át a nettó termelésre..., az újonnan létrehozott értékre. (...) Az a szándékunk, hogy még ennek az évharmadnak a végén áttérünk az új mutatóra.* » Ennek megfelelően átalakul a bérezés, a szociális juttatások egész rendszere, stb.

Mindezt csak úgy mellékesen jelenti be. Nyilván közbejöhett valami a tavaly őszi Konferencia (ahol minderről egy szó sem esett) és a legutóbbi végrehajtó bizottsági ülés között, ami gyors és az itteni viszonyok között radikális változtatásokat tett szükségessé. Érdekes összefüggés a cseh reformkísérletekkel (bár ott nincs szó

általános jellegű intézkedésekről). Ha ezt az új mechanizmust tényleg bevezetik, ennek lényeges következményei lesznek.

febr. 20

A lengyel ellenzék dokumentumai alapján világos, hogy Hellerék mostani elmenetele³ igenis megfutamodás. Nem feltétlenül fizikai értelemben, vagyis elsősorban nem egyszerűen azért, mert elhagyták az országot. Ez csak külső tünete a tulajdonképpeni elvi és politikai « megfutamodásnak ». Kelet-Európában ma már nem lehet olyan következetes ellenzéki programot megfogalmazni, amely — ha nem is korlátozódik csupán erre — de legalább né tartalmazná a polgári (civil) demokrácia, a demokrácia teljes intézményrendszerének, a hatalmi-politikai, gazdasági, szociális és kulturális pluralizmusnak a követelését. Hellerék tulajdonképpen doktrinér, abszolutisztikus forradalmiságuk vereségének a tudomásul vétele elől futamodtak meg. Ez egyúttal általában a magyar marxizmusnak a veresége, hiszen ők jelentették ennek a (nemzetközi) kommunista mozgalommal nyíltabb vagy rejtettebb, áttételesebb kapcsolatban álló irányzatnak az utolsó aktív, alkotó szárnyát. Elmenetelükkel végképp megfosztották a még szellemileg aktív marxizmust attól, hogy az ország politikai kultúrájának részévé váljon, megfosztották attól az önbírálattól, amely némely elvi

³ Külföldi meghívásoknak eleget téve, Heller Ágnes és más nevesebb Lukács-tanítványok (Vajda Mihály, Márkus György, Fehér Ferenc) 1977 végén elhagyták Magyarországot; magyar állampolgárságukat azonban megtartották, s a magyar kultúrhatóságok több ízben kijelentették, hogy visszatérésüknek elvben nincsen akadálya. (Gyakorlati akadályt képez viszont az, hogy évek óta egyikük sem foglalhatott el képesítésének megfelelő állást, nevezetesen az egyetemen.) — *A szerk. megjegyzése.*

következetlenség árán ugyan, de még mindig alkalmassá tehetné volna ezt az irányzatot arra, hogy részt vállaljon a totalitarizmus elleni küzdelemből. Dehát a Lukács-iskola éppen elvi intranzigenciájáról híres. Éppen ezért feltehetően inkább az újbaloldal Nyugaton még fellelhető maradékaival keresi majd a szövetséget. (Egyébként a lengyel ellenzék követeléseire és gyakorlatához mérten egyenesen nevetséges, hogy Heller többek között például azért rúgta fel a magyar hatóságokkal tudatosan kötött kompromisszumot, mert nem voltak hajlandók kiadni egyik könyvét, amelyben olyan « rettenetes » közhelyeket állít, hogy például az októberi forradalom nem hozott igazán forradalmi változást. Egész Kelet-Európának ez a legnagyobb bánata, zokogás fojtogatja az embereket, ha rá gondolnak.)⁴

*

Ma kezdi el működését a lengyel Mozgó Egyetem!

*

A kelet-németországi szovjet csapatok főparancsnoka interjút adott a *Neues Deutschland*nak. A szovjet hadsereg internacionalista kötelességének tesz eleget, amikor megvédi a szocializmust a különböző szocialista államokban. A Nyugatot azzal vádolja, hogy alá akarja ásni a kelet-európai államok stabilitását. Lengyelország? NDK?

febr. 21.

Stephen F. Cohen, a Princeton University orosz történelem-professzora szerint az a tény, hogy a szovjet

⁴ A *Magyar Füzetek* egyik következő számában helyet fog adni a « Lukács-iskola » tagjainak, hogy az elmúlt években megtett útjukról — jelenlegi álláspontjukról — végre egyszer magyar nyelven is beszámolhassanak.

központi bizottság visszautasította Buharin özvegyének és fiának rehabilitációs kérését, visszalépést jelent 1962-höz viszonyítva, amikor legalább annyit elismertek, hogy nem volt « kém » (ahogy ezt perében Visinszkij állította). — Nem véletlen, hogy Buharinnak Jugoszláviában, Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában van a legtöbb híve; de az is nyilvánvaló, hogy Buharin nem ment túl azon, ami például ma Magyarországon gyakorlat, vagyis az 1917 után létrejött hatalmi rendszert nem kérdőjelezte meg. Annál érdekesebb, hogy a sztalinisták halálos ellenségüknek tekintették és tekintik ezt a lazább leninizmust, mely pedig szintén a proletárdiktatúra alapján áll.

Visinszkij a trockistákról és a buharinistákról: « *Bűzlő emberi trágyadomb* ». A cikk szerzője szerint Buharin « *a Nep embere volt, annak fő teoretikusa és védelmezője. Buharin (csakúgy mint Lenin) számára a Nep a szocializmus felé vezető út volt* ».

A huszas évek Oroszországa: « *vegyes gazdasági rendszer, melyben békésen megfér egymás mellett: 1. egy állami szektor, amely főleg a nehéziparból, a közlekedésből és a bankrendszerből állt; 2. egy magánszektor, ahova főleg a kis- és középvállalatok tartoztak; 3. a 25 millió mezőgazdasági kisvállalkozó; 4. a szövetkezetek. Odáig mentek, hogy még a külföldi befektetés is helyet talált. Az egypárt tényleges diktatúrája alatt meglehetősen pluralista viszonyok uralkodtak a gazdasági, valamint a szellemi életben. A huszas évek orosz kultúrája majdnem olyan jelentősnek mondható, mint az akkori idők weimari kultúrája.* »

Valóban alternatíva? Most már értem, hogy Hegedűs miért állítja azt, hogy lehetséges a pluralizmus a hatalmi rendszer alapjainak megbontása nélkül⁵. Ő azt hitte, hogy a Hruscsov utáni posztstalinizmus átalakítható, még

⁵ Lásd Hegedűs András tanulmányát « *Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton* » sorozatunk első kötetében. — *A szerk.*

pedig hatalmi törés nélkül, a Nep-korszaknak megfelelő gazdasági-társadalmi rendszerré. Végeredményben Dubčekék is ezt akarták, sőt amikor az olasz kommunisták pluralizmusról beszélnek Kelet-Európában, feltehetően ők is egy ilyen, a hatalmi folytonosságot nem veszélyeztető pluralizmusra gondolnak. Az utóbbi évek nagy tanulsága és eredménye, hogy ez a revizionistának nevezhető irányzat, amely a párton belülről, tehát felülről várta a megújulást, teljesen csődöt mondott. Mindenekelőtt azért, mert maga a párt, a posztsztalinista hatalom nem kért belőle. És érthető is, hogy miért. Dubčekék kísérlete bebizonyította, hogy ha egy szikrát is komolyan veszik ezt a korlátozott pluralizálást, ha megteremtik az ezzel adekvát jogi kereteket (a cenzúra eltörlése, ifjúsági és egyéb — nem kimondottan politikai — szervezetek önállóságának jogi elismerése, stb.), veszélybe kerül maga a hatalmi rendszer. (Ebből a szempontból, pontosabban a logikusnak minősített ellenhatás — az intervenció — szempontjából, érthető a magyar pártvezetőség elítélő véleménye a dubčeki kísérletről, hiszen a csehek elővigyázatlan nyíltságukkal veszélybe sodorták még azt a, jogi szankciók nélküli, pusztán hallgatóságos, egyezményes « pluralizmust » is, amit például ők Magyarországon megvalósítottak. Ez nagyon jól jelzi a lehetséges « antisztalinizmus » nyomorúságát.)

*

Buharin kivégzés előtti leveléből: *«Távozom az életből... A történelem nem viseli el a piszkos ügyek tanúit. (...) 18 éves korom óta a pártban éltem... Ezekben a napokban az igazság szent nevét viselő újság azt a piszkos hazugságot költi, hogy én, Nikoláj Buharin le akartam tiporni az októberi győzelmet, hogy visszaállítsam a kapitalizmust a Szovjetunióban. Ilyen pimaszságra még nem volt példa.»* 1938 március 15.-én halt meg.

Buharin a kapitalizmusnak valóban nem volt híve. De kérdés, hogy a Nep, amelynek híve volt, ha saját logikája szerint fejlődhet tovább, vajon nem épp a proletárdiktatúrával összeegyeztethetetlen *hatalmi* megosztottságban

megnyilvánuló, az államhatalommal szemben autonóm polgári (civil) társadalom érvényre juttatását eredményezte volna?

A marxi « kapitalizmus », pontosan azért, mert a « société civile » autonómiáját nem ismerte el, a nyugati valóságnak sem akkor, sem később nem felelhetett meg. Kitűnően ráillett viszont a század eleji Oroszországra, amely vagy egyáltalán nem ismerte, vagy csak az államhatalomnak alárendelt, « strukturálisan determinált » formában ismerte el a polgári társadalmat. Mármost a marxizmus logikája — ez a teleologikus, mert utópia által irányított, egynemű hatalmi viszonyokat tételező dialektikus logika — nagyszerűen megérezte azt, hogy a polgári társadalom *nélküli* kapitalizmus (a kapitalizmus mint totális tőkeviszony) közvetlenül átcsap ellentétébe, vagyis « szocializmusba ». 1917 októbere, e dialektikus világtörténelmi « átcsapás » után, a közvetlen hatalmi viszonyként felfogott totális tőkeviszony lett a szocializmus, az önelvű civil társadalom felélesztésére vagy megteremtésére irányuló bármilyen törekvés pedig a legsötétebb kapitalizmus. — Vagyis Buharin hóhérainak hazugságában benne van a marxizmus alapvető hazugsága, az, hogy teljességgel félreértette a nyugati kapitalizmus és a polgári társadalom reális — nem strukturális determináción, hanem eredendő megosztottságon alapuló — összefüggését. (...) A leninista marxizmus viszont rátapintott a közép- és kelet-európai (orosz) *egynemű hatalmi rendszer* lényegére. Dialektikája *annak* hatalmi dialektikáját tükrözte, mégpedig elsőrangúan. Így egyedülállóan alkalmassá válhatott arra, hogy ezt a hagyományosan is egynemű hatalmi rendszert (vagyis az orosz) « forradalmian » átalakítsa, modernizálja, totálisból totalitarisztikussá tegye, arra tehát, hogy az eredendő egyneműséget megvédje a tőkével együtt elkerülhetetlenül importált civil társadalmi elemek bomlasztó hatásától, s továbbfejlődését (a proletárdiktatúra és a bővített szocialista újratermelés formájában) biztosítsa.

*

Vajon Michnikék radikális reformizmusa (amivel Kis és Bence is egyetért Budapesten) nem csupán a Hegedűs-féle reaktualizált Nep-programnak egyik változata? Annyi volna csak a különbség, hogy ugyanazt, amit például Hegedűs felülről remélt, azt ők alulról próbálják kikényszeríteni. Ezt alátámasztja Kisnek és Bencének az a tétele, hogy Kelet-Európában nincs szó totalitarizmusról, hogy tehát tulajdonképpen máris egy álcázott, következtelen, de mégiscsak meglévő pluralizmussal állunk szemben. Michniknél nem erről van szó (bár ő is átmehetett egy ilyen szakaszon), ő olyan harcban vesz részt, « amely a hatalom ellenőrzésére képes szuverén intézmények létrehozására irányul ». Ezt támasztja alá Michnik következő meglátása is: *« Nem légbőlkapott az a feltevés, hogy Dubček számos követője az elnyomó szerepét vállalta volna egy esetleges radikális ellenzékekkel szemben »*. Michnik végig a totális hatalom — demokratikus változás alternatívájában gondolkodik. Zavar abból származhat, hogy talán túl élesen elkülöníti a rendszer megdöntését (amit irreálisnak tart mindaddig, amíg a Szovjetunió meg nem változik; következésképp a rendszer megdöntésére irányuló minden közvetlen kísérlet veszélyes és felesleges összeesküvés, ami csak a rendőrség kezére játszik) és a *« folytonos harcot olyan reformokért és olyan fejlődés megindításáért, amely kiszélesíti az állampolgári szabadságjogokat, és szavatolja az emberi jogokat »*. Michnik álláspontjának az a hiányossága, hogy nem teremti meg a két szféra között a logikai összefüggést, éspedig feltehetően azért nem, hogy elkerülje, vagy legalábbis kivédje az összeesküvés vádját. Ugyanakkor viszont mintegy felmenti magát annak közelebbi, mélyebb megvizsgálása alól, hogy az adott hatalmi rendszer talán éppen totális jellegénél fogva, tehát saját belső logikájából kifolyólag, és nem kizárólag a Szovjetunió miatt vet majd gátat a demokratikus áttörésnek, a nyílt terrort, vagy a neosztalinizmus valamilyen szelídebb változatát választva. Igaz tehát, hogy « reform és forradalom » dilemmája fel sem vetődik a lengyel ellenzék számára, de nem azért, mert « irreális és veszélyes volna azt tervezni, hogy forradalmi úton megdöntik a párt diktatúráját », hanem

azért, mert a diktatúra körülményei között maga a reform, a reformokat a gyakorlatban kikényszerítő tevékenység: forradalom, s a rendszer ennek megfelelően, pillanatnyi tétovázása, « paralízise » után (amit a tétovázás hívei azzal is indokolhatnak, hogy a reform-mozgalom esetleg időközben magától is elhal, vagy korlátozott ellenintézkedésekkel semlegesíthető) ellenforradalommal, konzervatív, neosztalinista radikalizmussal fog rá válaszolni. A reform forradalmi jellege épp azzal és akkor válik majd manifesztté, amikor kiváltja, kiprovokálja az ellenforradalmat, pontosabban amikor nyilvánvalóvá, aktívvá teszi a rendszer ellenforradalmi lényegét.

febr. 22.

Usztyinov a szovjet hadsereg 60. évfordulójának tiszteletére rendezett ünnepségen « Sztálin elvtársat » emlegette, és a hallgatóság hosszasan megtapsolta. A Tassziroda közleményében az elvtársat Sztálin iniciáléival helyettesítették.

febr. 23.

A román KP elméleti folyóirata, az *Era Socialistă* 4-es száma érdekes anyagokat közöl: vezércikket a gazdasági-társadalmi élet minőségi átalakításáról, a spanyolországi KP január végén elfogadott kongresszusi téziseit, valamint Carillo felszólalását. Van-e összefüggés a kettő között? Ez volna az első jele annak, hogy a belpolitikát, ha csak nagyon óvatosan is, de megpróbálják a külpolitikának megfelelően, vagy megfelelőbben átszervezni? (...)

Úgy látszik, tényleg csak az alapvető gazdasági összefüggések, tények képesek kikényszeríteni a változást. Egy az újratermelést állandóan bővítő gazdasági rendszerben maga ez a fejlődés teszi — hosszabb vagy rövidebb távon — lehetetlenné a politikai immobilizmust. Ha semmi más, ez változást kényszerít ki. A román gazdasági életben « az intenzív típusú bővített újratermelés egyre inkább uralkodóvá válik ». Vagyis nem az állóalapokat, a

tőkebefektetés mennyiségét kell növelni, hanem adott tőkemennyiség mellett növelni kell az országosan realizált értéktöbbletet. Eddig ezt úgy fokozták, hogy újabb és újabb munkaerőtömeget «vetettek be»; ezért sem fordítottak különösebb gondot a munkaerő intenzív kihasználására. Most jutnak el oda, hogy ugyanannyi (gyakorlatilag tovább nem növelhető) össz-munkamennyiség mellett kell növelniük a többletmunkát. Ezt egyedül a termelékenység növelésével érhetik el. Egyszóval a legszigorúbban vett marxi kategóriák szerint: kénytelenek növelni a kizsákmányolást. Nagyon könnyen előfordulhat, hogy ebben a struktúrában igazolódik be Marxnak az elkerülhetetlen, szükségszerű összeomlásra vonatkozó tétele... Ebben a struktúrában: ahol a munka egyenértéke ki van zárva az általános gazdagodásból (a munkások hónapról hónapra élnek a fizetésükből, nincsenek meg tehát egy magasabb fogyasztási szint, a jövedelemfelhalmozódás feltételei); s ahol a munkásság mint társadalompolitikai tényező ki van zárva a «polgári társadalomból» (tekintve, hogy ez itt egyáltalán nem is létezik). Ami Marx esetében szűklátókörű jóslatnak bizonyult — a munkásság kirekesztettsége a polgári társadalomból és minimális bérszínvonalra való kárhoztatottsága — az itt, ahol a rendszer lényege a hatalmi kizárólagosság, (...) strukturálisan adva van. Itt tehát létrejöhet olyan «forradalmi» helyzet, amelyben a teljes hatalmi-politikai-gazdasági struktúra egyszeri megdöntése, vagy inkább megszűnése kerül majd napirendre a reformok helyett.

Természetesen nem ugyanaz a helyzet a kelet-európai kisállamokban (vagy legalábbis azoknak egy részében), és a Szovjetunióban. (Ez a Kelet-Európán belüli cezúra nagyjából a nyugati és keleti — ortodox — kereszténység határvonala mentén húzódik, ami az egészen aktuális kérdések szempontjából ugyan külsőleges, de szociológiai és kultúrtörténeti szempontból már távolról sem mellékes kritérium.) Az előbbiek már eddig is kísérleteztek reformokkal (l. az új gazdasági mechanizmust Magyarországon), de «forradalmi» helyzetbe torkolló reformizmussal is (68, Csehszlovákia), sőt tisztán forradalmi helyzetbe is kerültek már (1956, Magyarország).

Ezen kívül a történelmi, kulturális hagyományaiknál fogva tulajdonképpen Nyugat-Európa peremvidékét alkotó kisállamok (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) márcsak pluralisztikus hagyományaiknál fogva is könnyebben át tudnának állni egy nyílt, a folyamatos reformtevékenységet lehetővé tevő politikai rendszerre. Egészen más a helyzet az ortodox Kelet-Európában, ahol tényleg nincs « société civile », még megnyomorított, latens formában sem. Kelet-Európa jövője újból, és ki tudja hányadszorra, nem attól függ, hogy milyen változásokra érett meg a helyzet, mondjuk Magyarországon vagy Lengyelországban, nem attól tehát, hogy milyen fejlődést tesz lehetővé ezeknek az országoknak a belső állapota, hanem attól, hogy az ortodox Kelet-Európa, és mindenekelőtt a Szovjetunió hogyan oldja meg belső konfliktusait, hogyan válaszol saját — mindenekelőtt gazdasági — helyzetének kihívására. Mivel a Szovjetunióban és Romániában is a totális hatalmi rendszer nem elnyomja (mint például Lengyelországban), hanem *helyettesíti* a polgári társadalmat, mivel itt a hatalom nem társadalmi szubjektumokra, potenciális vagy éppenséggel intézményileg is kifejeződő testületekre nehezedik (mint amilyen például Lengyelországban az egyház, vagy a társadalmi szubjektumok példáulként: az önálló cselekvésre képes munkás-ság és értelmiség), hanem közvetlenül az atomizálódott társadalom egyedeire, még pedig teljes, megsemmisítő súlyával, — mindezt tekintetbe véve tehát nagy valószínűséggel állítható, hogy ezek a társadalmak, az ortodox Kelet-Európa társadalmi, szerkezetüknél fogva alkalmatlanok a reformokra, következésképpen « érthetetlen » immobilizmusuk állandó robbanásveszélyt jelent.

Bár a kérdés mindenképpen a Szovjetunióban dől el, még pedig azon a ponton, amikor a szovjet pártvezetőség már nem halogathatja tovább az ország gazdasági helyzetével való szembesülést (s ez, ha előbb nem is, de a pár év múlva már valószínű nulla-növekedésszint elérésekor elkerülhetetlenül bekövetkezik), nem érdektelen figyelemmel kísérni ezt a mostani romániai reform-hangulatot. Ugyanis egy, a Szovjetunióhoz hasonlóan strukturálisan

reformképtelen, a « société civile »-nek még az igényével sem rendelkező ország kényszerű reformtörekvéséről van szó.

*

A spanyol KP kongresszusi tézisei szerint « *a Spanyolországi Kommunista Párt forradalmi marxista párt, amely merít a társadalmi fejlődésnek azokból az elméleteiből, amelyeket a tudományos szocializmus megalapozói, Marx és Engels dolgoztak ki, illetve elemző módszerükből.* » A leninizmust (legalábbis annak lényegét) elvetik tehát, mégis egy lenini terminussal — forradalmi marxista párt — illetik magukat. Ez nyilvánvaló ellentmondás. Konkrétan csak arról beszélnek, hogy mit hazudtolt meg a történelem a leninizmusból, arról viszont, hogy mi is az a forradalmi marxizmus, pozitíve semmit sem mondanak. Mindez kettős következetlenséget takar. *Egyrészt* van az a tételük, hogy az ún. politikai és társadalmi demokrácia (a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti szakasz) a polgári demokráciában *adott* szabadságjogok elmélyítésével valósítható meg, továbbá, hogy ez az elmélyített demokrácia « *arra törekszik, hogy feloldja az ellentmondást a népszuverenitásra alapozott politikai rendszer és a tőkés tulajdonra alapozott gazdaság, illetve az oligarchák szűk csoportja által gyakorolt gazdasági uralom között* ». E tézisek nyilvánvaló ellentmondásban vannak a marxizmussal: hiszen a marxizmus « forradalmisága » éppen azon a « felismerésen » alapul, hogy csak a polgári társadalom kereteinek egyértelmű meghaladásával lehet eljutni a szocializmusba, ami a polgári társadalom egész jogrendszerének, « formális » szabadságjogainak a szétzúzását jelenti. A marxizmus eszmerendszerén belül maradvá elképzelhetetlen, hogy egymás mellett létezzék egy « népszuverenitáson alapuló politikai rendszer », és egy « kapitalista tulajdonon alapuló gazdasági rendszer », ez ugyanis ellentmond Marx alaptételének, mely szerint a politikai rendszer csupán « meghosszabbítása », közvetlen kifejeződése a gazdasági viszonyok meghatározott minőségének. (« *A törvényhozás, mind a politikai, mind a polgári — írja Marx — nem tesz egyebet, mint hogy kimondja, jegyzőkönyvbe veszi a gazdasági viszonyok aka-*

ratát. » Marx-Engels Művei, 4. köt. 105.) A spanyol tézisek összeegyeztethetetlenek a marxizmussal, amennyiben a politikai szféra önelvűségének (autonómiájának) elismerését jelentik (ami viszont a SKP számára létfontosságú, hiszen ennek az önelvűségnek a kinyilvánítása nélkül semmiféle reformpolitikát sem lehetne megalapozni). *Másrészt* a téziseknek az a kitétele, amely szerint a « jelenlegi társadalmi rendszerben a hatalom a kapitalista monopóliumok kezében van », és így « új politikai hatalmat » kell létrehozni, azon a ki nem mondott premisszán alapul, hogy a (jelenlegi) politikai rendszer a kapitalista tulajdonviszonyok közvetlen hatalmi kifejeződése. Ami viszont nemcsak a lehető legortodoxabb és legforradalmibb marxista hagyományokba illeszkedik bele, hanem szerves része az egyébként megtagadott « marxizmus-leninizmusnak » is.

Mármost mi az igazság? Úgy volna, hogy az SKP nemcsak a leninizmussal, hanem magával a marxizmussal is szembefordult, következésképp alaptalanul nevezi magát marxista-forradalmi pártnak? Vagy valójában nemcsak hogy marxista és forradalmi párt, hanem éppenséggel marxista-leninista, és csupán taktikából nem vállalja az őt megillető elnevezést? Az utóbbi változat kizárt, és minden jel szerint az előbbi az igaz, csak hogy ez az igazság olyan sokk-szerű, olyan mélységesen ellentmond az egész kommunista hagyománynak, hogy egyelőre még sem a spanyolok, sem az olaszok nem mernek szembenézni vele.

márc. 2.

Usztyinov beszéde a február 23-i *Népszabadságban*: « Az erőknek az ellenség visszaverésére és szétzúzására való mozgósítása érdekében állami honvédelmi bizottság alakult, amelynek elnökévé J.V. Sztálint nevezték ki. » Nem valószínű, hogy az utóbbi 15 évben Sztálin neve akár egyszer is előfordult volna a *Népszabadságban*. Ugyanaz az ellenállhatatlan folyamat, amely Nyugat-Eu-

rópában szociáldemokratizálja a kommunista pártokat, a Szovjetunióban és Kelet-Európában « sztalinizálni » fogja őket.

*

A tegnapi szovjet áremelésekből (kávé: 440 %, benzin: 100 %) az derül ki, hogy a belső fogyasztás fékezésével (néhány százezer kocsi tulajdonos van a Szovjetunióban) kívánják növelni, vagy legalábbis a jelenlegi szinten tartani az exportálható olajmennyiséget. (A szovjet deviza-bevételének fele a kőolajexportból származik.) Gazdaságpolitikai szempontból érdekes, hogy tavaly óta áttértek a nyílt áremelések rendszerére.

*

Gierek⁶ január 9-i beszéde kifejezetten a kedélyek megnyugtatóra szolgált. A termelésről már kizárólag csak a fogyasztás függvényében esik szó. (Egyébként az 1975-höz viszonyított 20 %-os iparfejlődés ellenére nem tudják a nemzeti jövedelem tervezett növekedését elérni, s valószínűleg nemcsak a mezőgazdasági termelés 3,5 %-os csökkenése miatt. (...)) Új társadalmi szükségletek születtek, amelyeket a termelés adott szerkezete és minősége nem képes kielégíteni. Ebben a helyzetben elkerülhetetlen gazdasági kényszerűséggé vált a termelés alárendelése a társadalmi szükségleteknek, vagyis a piac követelményeinek. Csakhogy ez az alárendelődés nemcsak gazdasági, hanem egyúttal politikai jellegű is, vagyis ezzel megteremtődnek az előfeltételei annak, hogy a hatalmi rendszer is alárendelődjék az önelvűen megszerveződő és aktivizálódó civil társadalomnak. « *Az állam és a társadalom közös erőfeszítésével ki fogjuk küszöbölni a nehézségeket* » — mondja Gierek, s ezzel egyúttal elismeri,

⁶ Lengyel párt- és államvezető.

hogy a hatalom *nem* a társadalom közvetlen akarat-megnyilvánulása (*affermazione volontaria* — ahogy Gramsci nevezte), hanem a társadalommal *szemben* álló valami.

márc. 3.

Galbraith⁷ interjúja a *Monde*-ban (II.7). « Mindig különbséget tettem a fennálló rendet védő, vagy annak helyreállítását célzó elnyomás (Chile, Délafrika) és az olyan kormányrendszerek között, mint Kína vagy Kelet-Európa, melyek alatt ugyan nem jó élni, de amelyek fenntartanak egy bizonyos eszményt. » — Az tény, hogy a pusztá status quót fenntartó represszió sokkal sebezhetőbb, sokkal kevésbé totális, mint « a bizonyos típusú eszmények » révén interiorizálódó elnyomás. A dél-európai diktatúrák bukása ezt nagyon világosan bizonyítja. Amiből következik, hogy Kelet-Európában éppen a hatalom által hirdetett és fenntartott eszmények kiürülése, hatalmi kellék-voltának manifesztálódása az előfeltétele a változásnak. Ahhoz azonban, hogy a tényleges változás elkövetkezhessek, mindenekelőtt magának az « eszményi » hatalomnak kell átváltoznia pusztán status quót fenntartó hatalommá, hogy az interiorizált repressziót felváltsa az eszménytelen, közönséges elnyomás. Kelet-Európában most még *csak ez* az átváltozás van napirenden.

*

(Az olasz kommunisták kelet-európai politikájáról, Romano Ledda egy elemzése kapcsán, *Rinascita*, II.17.) A Berlinguer-féle nemes cél, « a létező szocialista társadalmak minőségi megújítása a demokrácia kiteljesülése irányában » (...) a kelet-európai hatalmi viszonyok teljes meg nem értésről tanúskodik. Nyugat-Európában az adott politikai-jogi, demokratikus keretek tényleg lehetővé teszik a fejlődést, a « reális szocializmus » országaiban

⁷ Amerikai közgazdász és baloldali társadalomkritikus.

azonban épp az adott keretekkel kell szakítani, mégpedig radikálisan, a legcsekélyebb kompromisszum nélkül. Azért, mert maga a diktatúra teszi lehetetlenné a következetes demokratizálódást, illetve, amilyen mértékben ezt lehetővé teszi, olyan mértékben válik maga lehetetlenné. Így például Lengyelországban a *társadalmi* demokráciának az uralkodó hatalmi rendszertől független zónái jöttek, illetve jönnek létre, de ezek semmi esetre sem a meglévő keretek demokratikus továbbfejlesztései, hanem az azokkal radikálisan szembenálló ellentársadalom és ellenkultúra kifejeződései. (...)

márc. 11.

Cikk a *Népszabadságban* (III.7.) a lengyel mezőgazdaságról. (...) « Az ország megművelhető földjének közel 75 %-án egyéni parasztok gazdálkodnak. » Hat milliő egyéni gazdaság van (átlagnagyság 5 hektár), a mezőgazdaságban használt termelési eszközök fele viszont a « társadalmi szektor » tulajdonában van.

És ilyen körülmények között még csodálkoznak, hogy baj van a mezőgazdasággal! Nyilván nem tették lehetővé a magánszektor állótőkéjének (gépek, stb.) növelését, gátolták a földvásárlást. (...) A megoldás nem az államosítás, hanem a magánszektor gazdasági és jogi megerősítése.

*

Antonio Gambino így összegezi kelet-európai impresszióit az *Espresso*-ban: « Van egy el nem hanyagolható új dolog: törés keletkezett Kelet-Európában a civil társadalom és az állam, vagy ha úgy tetszik, a polgárok konkrét, mindennapi élete és a hivatalos politikai ideológia között. » Ez tökéletesen igaz, de távolról sem jelenti azt, hogy az ideológiának (vagyis a marxizmusnak, illetve a marxizmus-leninizmusnak) nincs semmiféle aktív szerepe a társadalom életében. Bence és Kis, a magyarországi ellenzék elméleti szempontból is számba jöhető « frakciója », épp abban téved, hogy abszolút semmi jelentőséget sem tulajdonít a hivatalos ideológiának. Amennyire

igaz ez a társadalomra vonatkozóan, annyira téves a hatalmi apparátus vonatkozásában. Ami látszólag pusztán ideológiával szembeni közömbösség, az valójában egy antidemokratikus hatalmi rendszerrel szembeni közömbösség. És ez óriási jelentőségű pozitív tény — a hatalom szempontjából! Közömbösség egy *ilyen* hatalmi rendszerrel szemben, ha ezt el tudja érni a hivatalos ideológia, ha épp a mindent betöltő közönnyel fojtja meg a rendszerrel való nyílt, egyértelmű szembefordulás igényét, akkor helyzete magaslatán áll, tökéletesebben már be sem tölthetné funkcióját! Aki tehát nem látja át, vagy leki-csinyli a kelet-európai rendszerek hivatalos — öngazoló — ideológiájaként működő marxizmus szerepét, az az ellene való harcot sem tartja szükségesnek, s ami talán még súlyosabb: az nem tarthatja fontosnak egy új, világos politikai finalitású elmélet kidolgozását. Egy elméletét, amely a marxizmustól gyökereiben és távlati céljaiban egyaránt különböznék, amely a « szocializmus építése » folyamán még megőrződött, illetve e folyamat hatalmi logikájának ellenére létrejött kelet-európai *civil társadalom* nevében és érdekében lépne fel a kizárólagosságon alapuló hatalmi rendszer és az azt kiszolgáló ideológia ellen. Egy ilyen elmélet, illetve politikai ideológia nélkül csak az emberi jogokra, vagy az alkotmányra való hivatkozás nemes és taktikai szempontból hatásos gesztusa marad, ami természetesen nem megvetendő előrelépés mind az elvont utópizmusához (pl. Lukács-iskola), mind a revizionista párt-reformizmusához képest, de önmagában nem elégséges egy ténylegesen életképes ellenzéki mozgalom kifejlődéséhez.

márc. 12-13.

Marchais⁸ a *Monde*-nak adott interjújában a demokratikus centralizmus « óriási felsőbbrendűségéről » beszél, hozzátéve, hogy e belső működési elvet azért nem akarja általános « társadalomszervezési modellként » elfogadtat-

⁸ Francia kommunista pártvezér.

ni. Megfogalmazott, explicit különállás a társadalomtól. A Nyugat-Európában ma létező civil társadalom működési elve éppen ellentéte a demokratikus centralizmusnak. Ez az ellentét feloldhatatlan, hiszen a civil társadalom csakis a kisebbségek, a kisebbségi irányzatok szervezeti és kulturális autonómiájának elismerésén alapulhat. Mindaddig tehát, amíg a kommunista párt az ún. többségi irányzatot valamennyi tagja számára kötelezővé teszi, a mai Nyugat-Európában nem lehet társadalmi modell. (...)

Mármost ha mindez így van, miért fontos, miért rendkívüli fontosságú mégis, hogy a mostani franciaországi választásokon a kommunistákat is magába foglaló baloldal a háború óta először többségbe került a jobboldallal szemben?⁹ Miért fontos továbbá, hogy a szocialisták *a kommunistákkal együtt* kormányt tudjanak alakítani? Azért, mert nemcsak a jelenleg létező nyugati demokráciának, hanem a demokráciának egyáltalán, a demokrácia fejlődőképességének, az eljövendő — Kelet-Európát is magában foglaló — demokratikus Európának a próbája, történelmi esélye, hogy képes lesz-e magába olvasztani a szervezetenként egyértelműen antidemokratikus, ideológiailag pedig legfeljebb eklektikusnak mondható eurokommunista pártokat. Ez az integráció pedig nyilvánvalóan nem mehet végbe a polgári demokrácia jelenlegi szociális « status quo »-jának fenntartásával, hanem csak a tényleges társadalmi-történelmi mozgás folyamatában, a történelem kihívásával szembesülő fejlődésben. Nem a szellemi sivársággal és demagógiával fenntartott status quo bunkereiből elhangzó felhívások vagy « leleplezések », még csak nem is egyes felvilágosultabb kommunisták szubjektív reform-igénye, hanem csak a tényleges társadalmi fejlődés dialektikája kényszerítheti például Marchais-ékat arra, hogy valóban részévé váljanak egy *nem* a demokratikus centralizmus alapján álló, történelmileg fejlődőképes társadalomnak.

⁹ Az eredmények alaposabb felmérése után végül is kiderült, hogy a baloldali blokk szavazatszama alatta maradt a kormánypártokénak. — *A szerk.*

Berlinguer nápolyi beszéde (Unità III. 6.). Észrevehetően kerüli a minden további nélkül érvényes « szocializmus » kifejezést Kelet-Európával kapcsolatban. (Elismeri, hogy) e társadalmak konkrét minősége nem közvetlenül adott, hogy a minősítés csak egy « racionális és kritikai megközelítés » eredménye lehet. (...)

Egyszóval: a szocializmus, pontosabban (pontosabban!!) a szóbanforgó « új társadalom » megközelítése nem lehet tisztán elméleti, hanem csak — más szó híján — történeti. A történelem a világ intellektuális szemlélete. De intellektuális szemlélettel — mondja Kant — az ember (a szubjektum!) sajnos, nem rendelkezik. Mélységesen igaza volt. A történelem nem emberi képesség. Kanthoz képest csak annyit újíthatnánk, hogy: hál' Istennek nem az. De éppen úgy, ahogy Istent érzi az, aki hisz benne, ahogy a hitben *jelen van* Isten, a cselekvésben, a cselekvő életben is *jelen lehet* a történelem. De hogy valóban jelen van-e, hogy *az van-e* jelen benne — annak nincsenek biztos, a cselekvő szubjektum által *is* objektív érvényességűnek tekinthető jegyei. Ha nem így volna, Lenin, Sztálin és Mao Ce Tung haláluk után is, örökké uralkodnának ezen a földön, anélkül, hogy őket s a pártot, melyből kinőttek, felelőssé lehetne tenni mindazért, amit elkövettek. Ha nem így volna, megszűnne a történelem, mint ahogy meg is állt mindig ott és addig, ahol és ameddig közvetlenül történelemnek tekinthette önmagát.

Akik valóban csinálják a történelmet, azok nem léphetnek fel a történelem nevében. Akik ezt teszik, nem továbbvivői, hanem gyilkosai a történelemnek. A történelem választ ki bennünket, nem pedig mi a történelmet. Hinni, hogy történelemre rendeltünk, hogy amit csinálunk: történelmi (nem jelentőségében, hanem jellegében) — ez megengedett, ez lehetséges, ezt hinni kell. De tudva, hogy ez az eleve elrendeltség (nem a születés előttiség, és még kevésbé az ember bűnbeesése vagy teremtése előttiség hagyományos kálvinista értelmében, hanem mint a cselekvő létünkkel egyidejű elrendeltség), tudva tehát,

hogy ez az elrendeltség csak *utólag*, mindig csak *utólag* igazolódhat.

márc. 16.-17.

Akár győz, akár veszít a francia baloldal 19-én, a kommunista vezérkar helyzete mindenképpen tarthatatlanná válik. A Giscard által is megjósolt és a mostani választásokon számszerűen is megmutatkozó hanyatlást az FKP csak úgy kerülheti el, ha eddigi politikájának csődjét elismerve a társadalmi fejlődés történelmi sanszát választja. De nem fából vaskarika ez? Választhatja-e a saját « el-kárhozását », képes lehet-e még a történelem érzékelésére az a párt, amelynek felépítésében és ideológiájában egy elmúlt történelem ideje és dimenziói kísértének? Egy be nem következett, elvetélt történelemé, amelynek ez a párt élő kövülete?

De lehetséges-e egyáltalán történelem *azon* kívül? Az elvetélt, a vétkes történelmen kívül? Anélkül, hogy egy hatalmi szervezet ne tételezné önmagát a társadalmon empirikusan megragadhatatlan mélyrétege kizárólagos szószólójának? [...]

Annak, hogy az emberek Nyugaton rádöbbenjenek, hogy mindenekelőtt nem burzsoá, hanem « civil » demokráciában élnek, hogy életüknek nemcsak empirikus felülete, hanem mélyrétege is demokratikus, s hogy történelmi — pontosabban: a történelmet továbbvivő — ereje csak e mélyréteg újraaktualizálásának lehet, egyszóval annak, hogy Európa még egyszer történelmi tényezővé válhassék, az a feltétele, hogy a hatalomban és hatalommal véghezvitt kelet-európai történelem szélhámossága múlttá legyen. A Kelet-Európára is kiterjedő demokratikus Európa ideje mindaddig nem válhat történelmivé, ameddig a kelet-európai megfagyott történelem nem roppan szét az időben, nem válik mindennapi, közönséges tényé. Ha megszűnt mint hatalmi rendszer, akkor majd a racionális megismerése is lehetővé válik. A létező szocializmus, a hatalmi önkifejezésként megvalósuló kelet-európai történelem ra-

cionális megközelítése, megismerése csak emlékezés lehet a már nem létező kommunista szocializmusra.

Tudjuk, milyen régóta tudjuk itt Európában: a megismerés emlékezés. A legtudatosabb elmék *már most* megpróbálnak emlékezni, ami, sajnos, valóban nem normális dolog, hiszen ahhoz, hogy egyáltalán megkísérelhessék a megismerését, nemlétezővé kell nyilvánítaniuk azt a « világállapotot », prózaiban: azt a hatalmi rendszert, amelynek mindent betöltő *létezése* ellen küzdenek. A jövő minden esélye ez az alkotó « abnormalitással » támadó rés, és az az ország lesz a totalitarizmus leggyengébb láncszeme, amelyiknek az írói és polgárai a legélelsebben és a legnagyobb számban lesznek képesek emlékezni arra, ami ellen küzdenek. A cselekvő társadalmi magatartással szervesen egybefonódott alkotásnak ezt a paradoxonját csak tőlünk, kelet-európaiaktól tanulhatják meg a nyugatiak. S hogy fogékonyak erre a hatásra — ami egyébként fordulópont a két Európa viszonylatában —, annak már vannak látható jelei.

Úgy látszik, a totalitarizmus, a vétkes kelet-európai történelem válsága, alkotóinak és egyszerű polgárainak « abnormalitása », lelki-szellemi eltökéltsége kell ahhoz, hogy Nyugat-Európa ne ismerje el önmagát a kapitalizmussal azonosnak, s így történelmét ne betöltendő, *majd* megvalósítandó jövőként élje át és oldázza el. Ahhoz, hogy felismerje végre: Nyugat-Európa, a nyugati civilizáció összemérhetetlenül több és gazdagabb, mint a gazdasági kizsákmányolás jelenleg uralkodó rendszere. Nyugat-Európában a kapitalizmusra való emlékezéssel válik kézzelfoghatóvá a társadalomnak, a « civil » demokráciának a kapitalizmussal szemben meglévő és a további fejlődés garanciáját jelentő többlete. A marxizmus felmérhetetlen romboló, a reális társadalmi fejlődést gátló hatása éppen abban mutatkozik meg a legélesebben, hogy a nyugati társadalmat a kapitalizmussal azonosnak tétélezte, illetőleg a kapitalizmusra redukálta, s ezzel a történelmet Nyugat-Európa « éneklő holnapjaiba » száműzte, vagyis minden ellenkező kijelentés ellenére « dehistorizálta » Nyugat-Európát. (...) A társadalom még ott is több,

mint a hatalom, ahol a hatalom mindenható. Ez a totalitarizmusban támadt « rés » legfontosabb tanulsága.

márc. 20

La gauche battue.¹⁰ Úgy tűnik, ez két szempontból is a kommunistáknak tulajdonítható. Egyrészt « objektíve », a közös program, az unió mint olyan miatt. (...) Ez az antikommunista « baloldal » álláspontja és természetesen a jobboldalé is. (...) A társadalom lehetséges fejlődésirányában elhelyezkedő felfogás mégsem ez. A vereség oka nem a szocialisták egységpolitikája, hanem azoké, akik ezt az egységet nagyon is tudatosan kiszámított maximalizmussal és a « virage à droite » demagóg jelszavával¹¹ megtörték, mert saját, szűk érdekeik szempontjából sokszorosan veszedelmesebbnek tartották egy jobboldali győzelemnél. A felelősség teljes egészében Marchais-ékat terheli, azt az ál-demokratikus, ál-eurokommunista vezetőséget, amely Franciaország reális nemzeti érdekeivel és a jövő demokratikus Európájának az érdekeivel ellentétben a legrosszabb emlékű primitív kispolgárság és ouvrierizmus ideológiai nacionalizmusának a lobogóját tűzte ki. (...)

*

Itt van előttem Bibó István, a legnagyobb, a legfontosabb élő magyar politikai gondolkodó most « megjelent » szamizdat-könyve, a *Társadalmi reform és közigazgatás*.

¹⁰ « A baloldal vereséget szenvedett. » Ez a jegyzet a franciaországi választások másnapján íródott. — *A szerk.*

¹¹ Utalás arra, hogy a kommunista vezérkar saját hirtelen irányváltozását úgy tálalta fel, hogy a szocialista pártot vádolta « jobbrakanyarodással ». — *A szerk.*

Adalékok a magyar közigazgatás szociológiájához és az 1945-47 közötti közigazgatási reformtörekvésekhez.) A tanulmánygyűjtemény, mint az alcímből is látható, 1945 és 47 közötti írásokat tartalmaz.)

A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről című 1946 eleji kéziratrövidékében Bibó két végletes kategóriát vezet be. Ezek: « a közösség önigazgatása », « a merőben idegen igazgatás ». Az utóbbi meghatározása mindkét kategória tartalmára rávilágít. A merőben idegen igazgatásban « az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségleteitől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégítetlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek érvényesítésére. » Ez utóbbit később egyszerűen hatalmi, uralmi igazgatásnak is nevezi, szemben a *nem uralmi, hanem demokratikus* önigazgatással.

E gondolatok szembetűnő aktualitása nem csupán és nem elsősorban az önigazgatás kifejezésnek a használatában rejlik, hanem a sajátos magyar hatalmi és igazgatási viszonyok konkrét elemzésében. Ezekből az elemzésekből három dolog derül ki: 1. az ún. hagyományos magyarországi igazgatási rendszer valamennyi (mind specifikusan magyar, mind idegen hatások nyomán meghonosodó) együttthatója a rideg hatalmi szempontok, illetve a társadalom többségének érdekeivel szembenálló kaszt- vagy rétegszempontok túlsúlyát mutatja; 2. az 1945-ös demokratikus, és bizonyos területeken egyenesen forradalminak mondható fordulatban sokkal inkább az egész hagyományos hatalmi-igazgatási rendszer csődje, mint az egész társadalmat átható, cselekvőképes és tudatos demokratikus akarat jutott kifejezésre. Éppen ezért az adott helyzetben elengedhetetlennek, s tekintettel arra, hogy a konszolidáció még nem következett be, lehetségesnek is tűnt egy olyan átfogó közigazgatási reform, amely ezen — a lakosság abszolút többségének egymáshoz és a hatalomhoz való viszonyát döntően meghatározó — területen megteremt-

hette volna a demokratikus öngazgatás szervezeti kereteit, s ezzel a nagypolitikában, az államéletben már bevezetett reformok, a képviseleti demokrácia, a többpártrendszer stb. már nem légüres térben, hanem egy mélyrétegeiben, alapjaiban is demokratikussá váló társadalomban érvényesülhettek volna; 3. amennyiben a közigazgatási reform bevezetését elmulasztják, figyelmeztetett Bibó 1946-ban, nagyon könnyen előfordulhat, hogy az igazgatási viszonyok az óriási személycsere ellenére a régi alapokon, a hatalmi, uralmi igazgatás struktúráját megőrizve fognak konszolidálódni, azzal a különbséggel, hogy a hagyományos rétegszempontok helyett most pártszempontok alapján szerveződik majd meg a lakosság döntő többségét pusztá tárgynak tekintő uralmi igazgatás.

Mindenki tudja, mi történt 1948-ban Magyarországon és egész Kelet-Európában. Az, amit még Bibó István is szinte bekövetkezése pillanatáig teljességgel elképzelhetetlennek, a mégoly elmaradott, « zsákutcás » magyar történelemmel és társadalommal is összeegyeztethetetlennek tartott. S aminek igazi dimenzióit, immár harminc éves fennállását, a sajátos magyar adottságokkal való egybefonódását éppen a Bibó István-i kategóriák, az egész bibói koncepció reaktualizálása révén tudjuk igaz valójában megítélni. Ha az egész 1948 utáni fejlődést a 45-47-es korszak részben megvalósult, de talán nagyobb részben elmaradt, mindamelllett történelmileg *lehetséges* reformjainak fényében vesszük szemügyre, két dolgot állapíthatunk meg.

1. Az elmúlt harminc év, egészében és lényegi folytonosságában tekintve határozott visszafejlődést jelent a 45-47-es periódus megvalósításaihoz és elmulasztott lehetőségeihez viszonyítva.

2. Annak ellenére, hogy ez a visszafejlődés egy alapjaiban idegen (oroszl) politikai-hatalmi rendszer magyarországi érvényesítésének köszönhető, a magyar társadalom történelmi sajátosságait tekintetbe véve nem nevezhető a magyarsághoz viszonyítva teljességgel külsőlegesnek. Igaz, hogy kiváltó oka a szovjet hatalmi jelenlét, eszköze pedig egy száz százalékosan internacionalista, vagyis a

szovjet érdekeknek alárendelt szervezet: az MKP, és ideológia: a marxizmus-leninizmus. De legalábbis ami a lakosság döntő többségének életét érintő igazgatás szféráját illeti, ez a hatalmi-politikai rendszer, minden látványos történelmi törés, szakadás ellenére nagyon is szervesen egybefonódott a hagyományos magyar igazgatási rendszer struktúrális hiányosságaival, ridegen hatalmi, a hivatali szakszerűséget megtűrő, de nem előfeltételező, a saját életét élő közösségek jogi garanciáit és öngazgatását vagy nem is ismerő, vagy elnyomó, egyszóval antidemokratikus jellegével.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy semmiféle hitele sem lehet annak a beállításnak, amely a politikai rendszer felszínén, a « nagypolitikában » letagadhatatlanul megnyilvánuló antidemokratizmust bírálva kitart amellett a feltételezés mellett, hogy a szocialista társadalom « mélyrétege », bázisa vitathatatlanul demokratikus, ténylegesen szocialista jellegű. A valóság az, hogy a képviselői demokrácia, a parlamentarizmus, a szervezeti és ideológiai pluralizmus hiánya szervesen összefügg a helyhatósági testületek, általában mindenfajta közösség vagy község antidemokratikus, hatalmi adminisztrálásával. A bibói koncepció reaktualizálásából adódó további és talán legfontosabb következmény az, hogy a jelenlegi hatalmi rendszer elleni, egyelőre csupán elméleti és ideológiai harcnak Magyarországon elsősorban nem az általános szabadságjogok, a politikai pluralizmus hiányára kell összpontosítania figyelmét, hanem az ország valamennyi közösségét átható általános igazgatási rendszer antidemokratizmusára. Ez kettős előnnyel járna. Egyrészt így ideológiai és világpolitikai érvekkel (a marxizmus-leninizmus sérthetlenségére és a szovjet jelenlétre való hivatkozással) el nem némítható követelések egész sorát lehet felvonultatni, olyan követeléseket tehát, amelyek benső legitimitását a hatalom semmiképpen sem vonhatja kétségbe. Másrészt, ami a gyakorlati, tényleges cselekvést illeti, az öngazgatás nevében fellépő ellenzék nem kényszerülne arra, hogy a központi hatalom « egyszer úgyszólamint bekövetkező » összeroppanásában reménykedjék, illetve, hogy ezt azonnal összeesküvésnek minősülő akciókkal próbálja elősegíteni,

hanem nyílt, illegalitással nem járó tevékenységbe kezdhet a hatalmi adminisztrálás számtalan ponton támadható antidemokratizmusa ellen. Azon túl, hogy ezen a területen egy ideológiailag teljességgel fegyvertelen, a félreérthetetlen repressziótól saját érdekében tartózkodó hatalommal találja magát szemben, ez még azzal a nem lebecsülendő előnnyel is járhat, hogy nyílt hatalmi válság esetén — ami külső okok következményeképpen is előállhat — az országot, a társadalmat (az életet, ahogy Bibó nevezi) nem éri váratlanul a központi hatalmi apparátus tüneményszerű összeomlása, a pillanatokon belül előálló hatalmi vákuum. (Amint azt Claude Lefort éppen az 56-os magyar forradalom kapcsán oly világosan megfogalmazta a *Libre* tavalyi első számában: a korlátlan, totalitarisztikus hatalom egyúttal a legsebezhetőbb hatalom!) Más szóval a spontánul, ellenállhatatlan erővel kirobbanó öngazgatási törekvések egy már felkészült, politikailag és ideológiailag tudatos ellenzékhez társulhatnak. Így kiküszöbölhető lesz az 56-os forradalom egyik gyengesége, nevezetesen, hogy a « tudatos » ellenzék nemhogy előtte járt volna az eseményeknek, hanem éppenséggel az események örvényében hánykódva vált napról-napra, de mindig *lépésbiánnnyal* radikálisabbá, s emiatt, ahogy a brutális katonai beavatkozás szétzúzta a spontán forradalmi mozgalmat, a tudatos ellenzékiség is szinte nyomtalanul átszenderült a másvilágra.

márc. 26.

Végre itt is a destabilizálódás nyilvánvaló jelei mutatkoznak. Egyrészt Ceaușescu a március 22-i plenárison tartott beszédében világosan utal a vezetőségen belüli ellentétekre: « *Már 1974-ben határozat született a gazdasági-pénzügyi mechanizmus tökéletesítését célzó intézkedések kikísérletezésére, például a nettó-termelés értékmutatójának bevezetése a globális termelés értéke helyett. (...) A kikísérletezéssel és a következtetések előterjesztésével megbízott szervek azonban évről-évre azt hangoztatták, hogy nem jutottak világos konklúzióra, múlt év*

végén pedig (...) kijelentették, hogy a kikísérletezés nem mérvadó, következésképpen fent kell tartani a jelenlegi helyzetet, míg más mutatókat nem találnak. A Politikai Végrehajtó Bizottság visszautasította ezeket a konklúziókat, mint meg nem felelőket, és elhatározta a négy éven át elodázott intézkedések kidolgozására és alkalmazására való azonnali áttérést. » Másrészt úgy tűnik, hogy ha meg történt is a döntés az új mechanizmus bevezetésére, nem annyira személyi, mint inkább a tényleges gazdasági állapotokból fakadó tényezők nehezíteni fogják az áttérés gyors megvalósítását. Február 16-án, amikor Ceaușescu a változásokat bejelentette a bukaresti Nehézipgyárban, azt mondta, hogy az első negyedév végén már át is térnek az új rendszerre. Most pedig, az első negyedév végén ezt mondja: « teljes határozottsággal kell fellépniünk az intézkedések legjobb körülmények közötti gyors gyakorlatba ültetéséért, hogy a második félévtől kezdődően a nettó termelés értéke képezze minden egység tevékenységének, az általános gazdasági tervnek az alapját, és tükröződjék a jövedelem és kiadás költségvetésében. 1979 elején [??] rátérünk az egész gazdasági tervnek a párt Központi Bizottsága jelenlegi plenáris ülésén elfogadott határozatok alapján való megszervezésére. » Mivel magyarázható ez a kapkodás? A valóságos gazdasági helyzet « ismeretlenjein » kívül talán azzal is, hogy a « reformot » éppen a reform kidolgozásával évekkal ezelőtt megbízott szervekkel és személyekkel szemben kell végrehajtani. Természetesen szó sem lehet arról, hogy épp ezek az emberek (Berghianu, Pățan — akiket Ceaușescu közvetve ugyan, de félreérthetetlenül támadott mostani beszédében) lettek volna az új mechanizmus ellenzői. Inkább arról lehet szó, hogy ők komolyabb és átfogóbb reformot akartak, mert van némi fogalmuk az ország valóságos állapotáról. Nagyon könnyen előfordulhat, hogy ez lesz az a terület, ahol az egyszemélyes vezetés nyilvánvaló csődhöz fog vezetni. Ceaușescu személyesen akarja megbolygatni azt a struktúrát, amelynek ő oly csodálatos kifejeződése. A kör bezárult.

A *Pikk-dáma-ügy*. A *Literaturnaja Gazeta* után most már a *Pravda* is támadja Ljubimovot¹². Ez már a « nagy orosz hagyományok » nevében fellépő sztalinizmus. D. Vernet (*Le Monde*, III. 16) fel is figyelt arra, hogy a hangnem nagyon hasonlít a múlt decemberi irodalmi összejövetel hangnemére.

Érdeemes lesz majd megfigyelni, hogy a mai magyarországi politikai és kulturális « apparátus », mely a következetes erdélyi ellenzékieket (vagyis azokat, akik nemcsak az itteni rendszert, hanem a magyarságot és főként az alapformát, a szovjet rendszert sem fogadják el) egyszerűen szovjetelleneseknek minősíti, s ennyiben alkalmatlanoknak is arra, hogy az ő « kisebbség-mentő » akcióikkal együttműködhessenek, egyszóval érdemes lesz megfigyelni, hogy azok, akik számára a magyarság alapvető nemzeti érdekeinek védelme és képviselése, valamint a társadalmi és kulturális demokrácia csupán meghatározott csoportérdekek között ügyesen egyensúlyozó *taktika*, hogyan fognak reagálni arra, ha majd a magyar nemzeti sztalinisták vagy nemzeti leninisták veszik át az ő szerepüket (olyan szovjet politikai tényezők támogatásával, amelyek nemcsak Kádártól, hanem Brezsnyevtől is « balra » állnak). A nemzetietlen pragmatikus szovjetbarátoknak a nemzeti szovjetbarátokkal történő esetleges felváltása egyébként legalább annyi előnyt jelenthet a magyaroknak, mint amennyit Sartre szerint a De Gaulle-i politika jelentett a franciáknak. (...) Ha majd a magyar nemzeti szovjetbarátok lépten-nyomon a magyar hagyományokról, a nemzeti érdekekről fognak szónokolni, legalább ráébresztik a magyar népet arra, hogy nem kispolgárok, aktivisták, menedzserek és féltehetségek gyülekezete, nem csoportérdekek « informális szövevénye », hanem mindenekelőtt

¹² Szovjet rendező, aki modernista elvek alapján készítette elő Csajkovszkij operájának új betanulását. A produkciónak eredetileg Párizsba is el kellett volna jutnia, a szovjet kultúrhatóságok azonban az utolsó pillanatban leállították a dolgot. — *A szerk.*

nemzeti közösség, mely demokratikus, antitotalitarisztikus harcát csak mint ilyen küzdheti végig.

*

Lucio Colletti a sztalinizmus vallásosságát említi az *Espresso-ban* (III.12). Tisztában van azzal, hogy nem akármilyen vallásosságról van szó. « *Arról van szó, hogy nem tesznek különbséget olyan dolgok között, amiket a Nyugat történelmi fejlődése szétválasztott: államot az egyháztól, politikát a moráltól, hatalmat az igazságtól. Nem machiavellizmusról, egész másról van itt szó. Machiavelli a politika amoralitása, a politikának az etika iránti közömbössége. Ezzel kezdődik a modern értelemben vett szabadság. (Morál és politika szétválasztása pedig később ahhoz vezetett, hogy megszületett a Jog mint e két szféra szabályozója.)* »

Rendkívül fontos dolog tudomásul venni a Nyugat- és Kelet-Európa közötti alapvető, történelmi különbségeket. (Itt persze nem a politikai értelemben vett Kelet-Európára gondolok, hanem csak az *ortodox* Kelet-Európára: Oroszországra, Romániára és Bulgáriára, valamint a Horvátország és Szlovénia nélkül számított Jugoszláviára. Sőt, nyugodtan tovább szűkíthetjük a kört Oroszországra, mert a többi említett — balkáni — ország a több évszázados török hódoltság és egyéb tényezők miatt számos sajátos, de persze Nyugat-Európától nem kevésbé különböző jeget mutat, míg Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Romániából Erdély, Jugoszláviából pedig Horvátország és Szlovénia* történelme, alapvető társadalmi és kulturális jellegzetességei miatt legalábbis Nyugat-Európa peremvidékének tekinthető.

* Ez nem jelenti Jugoszlávia vagy Románia területi integritásának a kétségbevonását, sem az illető országok « felsőbb »- és « alsóbb »-rendű kultúrzónákra való felosztását. Egyszerűen bizonyos ma is ható történelmi sajátosságokról van szó. (A szerző beszúrása.)

De a helyzet mégsem olyan egyszerű, mint ahogy Colletti ellentétezéséből kiderül, mert igaz ugyan, hogy a « modern szabadságok » korszaka sok tekintetben valóban Machiavelli politikai amoralizmusával kezdődik, de nem kevésbé igaz az is, hogy a pusztán különbségtevés hatalom és igazság, valamint jogszerűség között még nem feltétlen biztosítéka a szabadságnak. Így például a természetjog valóban minden isteni és emberi hatalmat megelőző jogról beszélt (szemben a vallási dogmával és az állami abszolútizmussal), de ma már nagyon jól tudjuk, hogy *erre* a jogra is támaszkodhat, épülhet egy újfajta hatalom. A racionális jog és igazság tulajdonképpen nem más, mint jogos és igazságos hatalom, szemben a kinyilatkoztatott joggal és igazsággal, amely a « feltétlen » hatalom « létformája » volt.

A fő kérdés ma (a « történelem tetején ») az, hogy van-e a szellemnek az önmagán nyugvó tiszta ész és a kinyilatkoztatáson túl vagy azok mellett egy olyan alapformája, amely nem a hatalom, a tiszta létezés (közvetítettség) létformája? Ez a szellemforma soha sem lehet *készen*. De hogy *felkészülhessünk* rá, s hogy *előkészíthessük*, be és át kell látnunk az egész eddigi történelem, a különféle szellemi-hatalmi együttesek (jelentéses-hatalmi rendszerek) dialektikáját, belső szerkezetét. E dialektika egyik szélsőséges pólusa a létből kiűzött, közvetlenségétől, az igazságosság és jogosság álarcától megfosztott hatalom, a fasizmus, a harc, a gyilkosság mint szellemi-hatalmi forma. « *Hajtsd végre a tettet, ó Kunti fia szabadon minden köteléktől* [mely vele összekapcsolhatna]. (Bhagavad-gita¹³ III. 9.) Ha viszont a pőre, « svelato » hatalomból eltűnik minden szellem, csak a hatalomtól elvileg független és *cselekvő szellem* maradhat az egyedüli menedék. Ez a kinyilatkoztatás logikája: a szellem mint a hatalom nemléte. E nemlét egyik értelme az, hogy a hatalom nincs a lét formájában (tiszta, mindent elpusztító létezés, a szellem nulla-foka), a másik, hogy a hatalmat mint olyat teljesen elpusztítja a cselekvő szellem, vagyis

¹³ Szanszkrit nyelven írott filozófiai költemény; a hindu bölcsélet egyik hivatkozási alap-szövege.

az élő Isten. E két szervesen összetartozó pólus, a fasizmus és a kinyilatkoztatás között helyezkedik el a *jogos és igazságos hatalom*, amelynek abnormálisan anakronisztikus európai formája a kommunista totalitarizmus, az Isten nélküli Bizánc, vagyis a teljesen elvilágiasodott, immanentizálódott (ortodox) kelet-európai vallásosság.

Mármost tényleges történelmi törés csak a hatalom és a szellem dialektikájának, e dialektika valamennyi mozzanatának, vagyis teljes működésének a tagadásával teremthető. Ezért nem lehet végső cél sem a jogos, igazságos hatalom, sem Krisztus, sem a géppisztoly. Végső és gyakorlati cél — mindezekkel szemben — csak a hatalomtól nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is független demokrácia elmélyítése, az emberi közösségek önszervezésének és öngazgatásának az elősegítése lehet egy olyan megosztott, pluralista hatalmi keretben, amely a képviselői demokrácia, a társadalmi nyilvánossághoz való feltétlen jog biztosítása stb. révén legalábbis lehetővé teszi a *politikán kívüli célok érdekében folytatott politikai harcot*, amelyre mindaddig szükség lesz, ameddig az állam az emberi társadalom meghatározó egysége marad.

Arról van szó tehát, hogy a legnagyobb fokú elméleti intranzigenciát és következetességet ne csak szimpla gyakorlati érzéssel, hanem a gyakorlat, a világ érzékelésével, s az ebből fakadó közösségi felelősségvállalással egyesítsük. Nem azt kell tehát mondani, hogy « megszüntetjük az államot! », « harcolunk a hatalom ellen! » stb., hanem ezt: az emberi közösségek szabad, önelvű fejlődését és mindenekelőtt igaz emberi közösségeket akarunk a teremtéstől a kultúráig mindenütt, olyan politikai-hatalmi keretben, amely az ezért a célért folytatott küzdelmet lehetővé teszi. S ha veszélybe kerül, megvédjük ezt a nyugodt lelkiismerettel demokratikusnak nevezhető politikai keretet (Nyugaton), vagy, ha nem rendelkezünk vele, harcolunk érte (Keleten).

A balosságnak lényegi jellemvonása volt és marad, hogy azt képzele: a kelet-európai totalitarizmusból, a hatalom e mindenhatóságából közvetlenül, a nyugati pluralista politikai demokrácia megkerülésével át lehet menni a hatalmon, a politikán túli demokráciába. Erről szó sincs.

Éppen úgy, ahogy Nyugat-Európában sem a politikai demokrácia széttűzése, közvetlen transzcendálása a cél, hanem a társadalom hatalmon kívüli, közösségi szféráinak kialakítása és megerősítése a közvetlen közösségi tevékenység és egy olyan hatalmi politikai keretben való *részvétel* segítségével, amely elismeri a politika és a hatalmon kívüli demokrácia (a közösségi önelvűség, önrendelkezés) kölcsönös függetlenségét, s amely a totalitarizmus jelentés-hatalmi egyneműségével szemben a feltétlen megosztottság alapján áll.

*

Illyés Gyula interjúja a francia rádióban. 1942-ben ő adta ki a *Francia irodalom gyöngyszemei* című antológiát, ami szerinte nemcsak « manifesztum » hanem egyenesen tüntetés volt akkor a franciák, a francia kultúra mellett. Az interjút néhány ténymegállapítással zárja: 15 millió magyar van, ebből 10 él a határok között, 4 a környező országokban « elég nehéz helyzetben ». Nem mondta ki, de magától értetődő volt: ha az ő tette akkor egyértelmű gesztus volt a franciák felé, akkori nehéz helyzetükben, úgy ez a gesztus most viszonzásra vár.

ápr. 2.

Bilák a csehszlovák KP plénumán: « Határozottan vissza kell utasítani az olyan állításokat, amelyek szerint a marxizmus-leninizmus elavult lenne, s nem felel meg a forradalmi harc követelményeinek a fejlett kapitalista országokban. » (*Népszabadság*, III. 22, a Tassz nyomán.) A *Népszabadság saját tudósítója* ugyanakkor részletesen beszámol az olasz belpolitikai helyzetről Moro elrablása után, kommunisták és kereszténydemokraták közös tüntetéseiről és politikai fellépéseiről.

Ez a felémátság nem fog sokáig tartani. Persze sokmindent sajnálhatnak majd az ottaniak abból, aminek Budapestén előbb-utóbb vége szakad. De ami magát a struk-

túrát illeti, ezt az egész kisszerű uram-elvtársamos « demokráciát » — nincs mit sajnálni rajta. Inkább jöjjenek a nemzeti-balos intranzigensek, mert ha ők lesznek hatalmon, legalább nyílttá, akuttá válik az egész politikai-hatalmi rendszer szembenállása a demokráciával és az alapvető nemzeti érdekekkel. Ameddig ez a jelenlegi kiegyezésem kommunizmus fennmarad, egyetlen társadalmi és nemzeti alapkérdés sem válhat nyilvánvalóvá; addig mind a cselekvésben, mind a gondolkodásban csak a legkétségbeejtőbb eklekticizmus és kisszerűség marad az irányadó: gazdasági reform és annak állandó megfékezése, demokrácia és annak állandó meghiúsulása. Így minden szépen kiegyenlítődik, s a társadalmi psziché a null-ponton, a puszta vegetálás, a legközönségesebb mindennapiság szintjén marad. Mindenki nyüzsög: a mozgás szembetűnő például a romániai trespedséghez, álomkórsághoz viszonyítva, de míg ott a lázas tevékenység a null-ponton tetőz, itt a teljes visszafojtottság a társadalmi, nemzeti és szellemi energiák felhalmozódását eredményezi, ami, ha felszabadul, nemcsak egyéneket, hanem egész közösségeket lendít túl a társadalmi cselekvés nulla-fokán. Lásd a zsilvölgyi bányász-sztrájkot (amelynek méreteiről a kitelepített bányászok száma árulkodik a legjobban: bányánként száz-kétszáz a két-három ezernyi összlétszámából), vagy a Király ügy nyomán aktivizálódó magyarságot, és nem utolsó sorban a romániai magyar szellemi élet felszíni provincializmusa alatt meghúzódó radikalizmust.

A fennálló állapotokkal való gyökeres és következetes szembefordulás — ami az egy Goma ellenpéldáját leszámítva a román kultúrában mondhatni ismeretlen, s amire Magyarországon a « reálpolitika » körüli nyüzsgésükben szinte idejük sincs odafigyelni az embereknek — az élet megsemmisítő totalitarizmus elutasítása az a mérce, amelynek alapján az erdélyi magyarság cselekvési és szellemi kultúrája ma megmértetik. Itt a közvetlen önvédelem kényszerít bennünket egy olyan magatartás rengeteg kockázattal járó vállalására, amely egyszerre fordul szembe a román nacionalizmussal és a szovjet nagyhatalmi érdekek árnyékában hűsölő magyar reálpolitikával, mert egyetlen ellenfelet ismer: a kommunista párt uralmán alapuló tota-

litarizmust. És ha erre azt mondják nekünk, hogy min-
dennel és mindenkivel szembefordulva nem lehet élni,
hogy ez a biztos pusztulás, akkor erre azt válaszoljuk,
hogy nem vagyunk egyedül. Ha a hatalmi és nemzeti ki-
zárólagosság, valamint a kulturális balkanizmus által meg-
rongált román értelmiség nem is, de szövetségünk a tá-
pázkodó, erjedésben lévő román társadalom és a nyilván-
osság szférájából kirekesztett, velünk egy történelmi
időben élő román értelmiség. S ha még nem az, azzá
válhat, mert mi nem « Erdélyt akarjuk », ahogy a hiva-
talan propaganda sugalmazza, hanem egyenlőséget és de-
mokráciát románoknak, magyaroknak egyaránt, itt Ro-
mániában és egész Kelet-Európában. Szövetségeseink
továbbá a magyarországi látszatdemokráciát a szovjet meg-
szállással, a Szovjetunióval való alrendeltséggel együtt
visszautasító magyarok. Szövetségeseink a lengyel, a cseh-
szlovák, a kelet-német, a szovjet, az egész kelet-európai
ellenzék. Szövetségeseink a nyugati liberalizmus és « liber-
tarizmus » és a nyugati demokratikus szocializmus. Egy
egész világgal állunk szemben, igaz, de egy egész világ
áll mellettünk. Hogy ebben a világküzdelemben rajtunk,
egy kétmillió kisebbség képviselőin nem sok múlik, az
bizonyos. De nem kevésbé biztos, hogy rajtunk is múlik,
s velünk együtt elsősorban azokon a kelet-európai ellen-
zéken, akiknek hozzánk hasonlóan nincs veszténivaló-
juk.

*

És most lássuk az ideológiai nyilvánosság tényeit.
Páskándi Géza¹⁴ cikke a budapesti *Élet és Irodalom*-ban
a « nemzetiségi reneszánszról »: « *mindenfajta érzékeny-
ségnek a történelemben vannak hibernációs korszakai, de
azután a medve Gyertyaszentelőt érez, kijön barlangjából,
Csipkerózsika is felébred.* » Ez szép és igaz metafora. Az
viszont, hogy végig a nyugat-európai kisebbségek nyomo-

¹⁴ Néhány évvel ezelőtt Erdélyből Magyarországra költözött író.

rúságáról és mozgolódásáról beszél, a burzsoá társadalomról, amely úgymond «nem tudta alapvetően megoldani a szociális és politikai kérdéseket» — ez mint metafora (Páskándi nyilvánvalóan annak szánja) se nem szép, se nem igaz, hanem abszurd, abszurdabb mint Páskándi valamennyi «abszurdoid-»-ja együttvéve. A nemzeti-nemzetiségi kérdés feszegetése nem is lehet más, mint abszurd egy olyan országban, amelynek külügyminisztere például a Tisztelt Ház előtt tartott expozéjában megemlékezik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról, a neutronbomba elleni harc fontosságáról, de a nemzeti függetlenségről mégcsak említést sem tesz (*Népszabadság*, III. 25.). Ennél már csak az az érthetlenebb, hogy az a Páskándi Géza, aki évekig volt börtönben (igaz, hogy nem Magyarországon, hanem Romániában, de mindenképpen egy szovjet mintára berendezkedő igazságszolgáltatásnak köszönhetően), most leírja, le meri írni, hogy «a Szovjetunió, legelőször a világtörténelemben olyan marxista-leninista modellt indított útjára, amely a saját tapasztalatok mellett mindig is az egyetemes tapasztalatok legelső forrása lesz», le meri írni, hogy «a marxizmus-leninizmus nemzeti kérdésben felhalmozott elmélete és gyakorlata a változó világ közkinccse». Az a tény, hogy Páskándi Géza ezt a siralmas, undorító hazugságot le meri írni, hogy nemcsak ő, hanem a magyar írók legjobbjai ezzel érvelnek, ezt mondják, ezt írják, vagy hagyják, hogy beleírják a szövegükbe (mint Illyés Gyula, akinek tavaly karácsonyi cikkében eleven túskeként díszeleg az a mondat, hogy a Szovjetunióban példaszerűen megoldották a nemzeti kérdést), mindez azt bizonyítja, hogy a magyar kultúra, a magyarországi kultúra mélyponton van, hogy mélyebbre süllyedt, mint a negyvenes évek elején. Akkor, a német modell «egyetemes érvényűségének» delelőjén egyetlen magára valamit is adó magyar író vagy gondolkodó sem írta le azt, hogy a fasizmus «elmélete és gyakorlata a változó világ közkinccse». Akkor még Szabó Dezső is tudta, sőt, félreérthetetlenül le is szögezte, hogy Magyarország, a magyar nép számára a német «világmodell» jelenti a legnagyobb veszélyt. Most, harminc éves szovjet katonai és társadalmi-politikai megszállás után a

legutolsó magyar kisember is, az esztergályos, a paraszt, a borbély is tudja, hogy ki és mi jelenti a legnagyobb veszélyt, de a magyar írók, a legjobb magyar írók nem tudják. Ha 1956-ban a magyar írók mutatták az utat, az irányt az embereknek, most a magyar írók *ellenére* kell, hogy rátaláljanak a helyes útra. Ezt valóban elérte a Kádár-rendszer: mélypontra juttatta a magyar kultúrát, olyan mélypontra, amihez foghatót csak az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben ismerünk.

*

Ami pedig a román lapokban olvasható, az többnyire olyan iszonyatosan színvonaltalan, hogy szinte még említeni sem érdemes. A március 31-i *Contemporanul*¹⁵ kerekasztal-rovatának már a címe mindent elárul: *Erdély a III. századtól a XIII. századig. Egy évezrednyi román folytonosság.* Lassan az archeológia lesz a legfontosabb politikai tudomány Romániában. Nem az a lényeg, hogy a « tudományos » hamisítás szervezett rendszere alakult ki. Mindenki ott találja meg az igazságot, ahol keresi. Ha ők a régészetben keresik (ők alatt természetesen nem a román népet értem, hanem a fanatikussá vált román történészeket és ideológusokat), mi keressük a jelen és a jövő tudományában: a tisztánlátásban. Hogy a román kontinuitás-elmélet igaz-e vagy hamis, azt ítélje meg a nemzetközi tudományos közvélemény. Itt egészen másról van szó. Arról, hogy a kontinuitás igazságától vagy hamiságától függetlenül, minden földből kikapart korsó vagy pénzdarab az erdélyi magyarok idegenségét, jövevényvoltát, eredendő jogtalanságát bizonyítja ezen a földön. Legalább két emberöltővel maradtak el a jelentől azok, akik a történelem cserepein keresztül nézik nemcsak a kisebbség, hanem saját népük, a többségi nép létehez való jogát is, azt a jogát, hogy szabadon élhessen és gondolkozhasson.

¹⁵ Bukaresti kultúrpolitikai hetilap.

Major Ottó széljegyzetei Németh László önéletrajzi írásaihoz az *Élet és Irodalom*-ban (ápr. 1.). « Faji szemlélet », a fajiságot a nemzeti fejlődés középpontjába állító gondolatmenet — ezt emeli *most* ki Németh László életművéből a budapesti irodalmi hetilap. Ez azt jelenti, hogy az ellentétek éleződnek, s az apró kis események lassan visszafordíthatatlan és egyre nehezebben kontrolálható esemény-láncolattá válnak. (...) Az ún. népi (nemzeti) ellenzék egyelőre csak főként zsidó (ritkább esetben német stb.) származású személyek ellen hadakozik, s többnyire kulturális témák kapcsán. Ideológiai és politikai szempontból a lehető legnagyobb zűrzavar uralkodik közöttük, amit nagyon jól megvilágít a « szovjet vonal » taktikai elfogadása, a szovjet modellre, a marxizmus-leninizmusra való állandó hivatkozás. Ennek ellenére rendkívül fontos fejlemény, hogy ennek a nemzeti vonalnak a hívei mozgolódni kezdtek, amiben az « ellentábor », a jelenlegi ideológiai és kultúrpolitikai status quo hívei nagyon helyes ösztönnel meg is érezték az őket fenyegető veszélyt (ezt bizonyítja Major Ottó cikke, akárcsak néhány héttel korábban Faragó Jenőnek, az *Élet és Irodalom* főszerkesztő helyettesének egy első oldalas cikke is az ún. « erdélyi modell » térhódításáról a hetvenes évek magyarországi irodalmában, egyébként Major egészen leplezetlenül épp ennek a cikknek a hangnemét folytatja: « a memoár és a tényfeltáró irodalom előnteni látszik egész literaturánkat »).

Miért fontos ez a fejlemény? Azért, mert egy átfogó, a társadalmi, ideológiai és politikai pluralizmus jegyében fogant reform Magyarországon nem kevésbé fontos, nem kevésbé létszükséglet, mint bármelyik kelet-európai országban. Márpedig a jelenlegi belső szélcsend, s ennek kifejeződéseként a nyomasztó kulturális pangás semmi esetre sem segítheti elő ennek a radikális reformnak a napirendre kerülését. De hogyan segíthetik elő a pluralizmusnak, a jelenlegi felvilágosult totalitarizmussal való szakításnak az ügyét épp azok a népiek, akikben sok esetben éppen a liberalizmussal szembeni gyűlölet, a

nemzeti, esetleg faji elfogultság és a kommunizmus, a marxizmus-leninizmus « gyökeres » vállalása keveredik? A társadalmi változások többnyire nem racionális, nem logikus utat követnek (...) A magyar társadalom különleges képződmény, s csak úgy lehet eligazodni benne, ha a stratégiai tisztánlátást árnyalt, a « zsákutcás magyar történelem » (Bibó István) *Holzwege*-it¹⁶ is kiismerő elemzésekkel egészítjük ki. A magyar művelődési életben most támadt feszültség is egy ilyen történelmi zsákutcában leli magyarázatát, mégpedig abban, hogy a török kiűzése után osztrák fennhatóság alá kerülő Magyarország, a kiegyezéssel Magyarország, a Horthy rendszer, majd a Rákosi- és a Kádár-rendszer társadalmi-politikai struktúrájára, bizonyos hangsúlyeltolódásoktól most eltekintve, *a nemzeti függetlenség hiánya* meghatározó módon rányomta bélyegét. Ez oly módon történt, hogy a mindenkori « szövetséges » hatalom — vagyis Ausztria, Németország, majd pedig a Szovjetunió — a történelmi vagy ideológiai előjogokra hivatkozó uralkodóréteg társadalmi és kulturális pozícióit erősítette, miközben a magyar társadalomban minden megnyomorítottasága ellenére megvoltak egy fejlettebb, az éppen adott hatalmi viszonyokon túlmutató társadalmi berendezkedés előfeltételei. Ez az ellentmondás a társadalom demokratikus képessége és az adott hatalmi viszonyok között társadalmi robbanások és nemzeti tragédiák sorozatában jutott kifejezésre (1848, 1918-19 és 1956).

A Szovjetunió árnyékában végrehajtott 1948-as kommunista hatalomátvétel eleve egy ilyen zsákutca-struktúrában fogant. Közhely, hogy ez a fordulat, amely a kommunista pártot a politikai hatalom kizárólagos birtokosává tette Magyarországon, a szovjet jelenlét nélkül nem következhetett volna be. Nagyrészt ezzel magyarázható, hogy az új hatalmi rendszer exponensei számára a magyarság nemzeti identitásának vállalása másodlagossá vált a Szovjetunió szerepének feltétel nélküli vállalásával szemben. Ez most, egy újabb történelmi fordulópont küszöbén, amely gyöke-

¹⁶ Erdei csapás, amely sehova sem vezet. Utalás Heidegger egyik könyvének címére.

resen megváltoztathatja valamennyi kelet-európai ország arculatát, újabb történelmi zsákutca felé terelheti az egész magyar társadalom demokratikus továbbfejlődését. Nagyon jól tudjuk, hogy a negyvenes évek első felében a magyar uralkodó osztály a nemzeti érdekeknél magasabbrendűeknek tartotta saját hatalmi érdekeit, s az « utolsó pillanattig » szövetségese maradt Németországnak (amelyhez szervesebb szálak fűzték, mint a magyar néphez és a magyar társadalomhoz). Ugyanez ismétlődhet meg most a Szovjetunióval, ha a magyar társadalom nem jut el arra az érettségi fokra, amelyikre a lengyel társadalom nem kevés csalódás és erőfeszítés árán eljutott: a nemzeti érdekeknek és a demokrácia érdekének a szintéziséhez.

Az ún. nemzeti vonal mostani magyarországi mozgódása önmagában szemlélve nem kevés riasztó vonást mutat: nemzeti, sőt sok esetben faji elfogultság (ez a nemzeti identitás másodlagosságának tökéletes « megfelelője » a magyar társadalom zsákutca-struktúrájában) keveredik benne az uralkodó « liberális » kommunizmusnál is nyersebb, intranzigens marxizmus-leninizmussal, a szovjet modell örökérvényűségének elfogadásáról nem is beszélve. Csakhogy van ebben a rendkívül eklektikus képletben egy döntő vonatkozás, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni: *a « nemzetiek » esetében a marxizmus-leninizmus és a Szovjetunió « áldásos szerepének » az elfogadása másodlagos, a nemzeti érdekek érvényesítésével, a nemzeti identitás vállalásával szemben.* Ez most az az archimedészi pont, ahonnan a magyar társadalom kimozdítható a helyéből. A nemzetiek marxistasága és szovjetbarátsága nem egyéb rosszul palástolt ideológiai-politikai tájékozatlanságnál, vagy — rosszabb esetben — zűrzavarnál. Mármost ennek az ún. nemzeti vonalnak a hívei éppen attól a hivatalos politikától kaphatják az első támpontokat a helyes tájékozódásra, amelyik fel fogja világosítani őket, hogy a « faji szemlélet » képviselőiként nem lehetnek jó marxista-leninisták, s még kevésbé jó szovjetbarátok. Ezért fontos — többek között — Major Ottó cikke Németh László « fajiságról ».

A lengyel Írószövetség elnökségébe négy ellenzékit választottak be: Jan Josef Szczepanskít, Wislawa Szymborska költőnőt, Jacek Wozniakowskit (a Znak katolikus kiadóhivatal igazgatóját) — ezek hárman a « Repülő Egyetem » tagjai — és Marek Nowakowskit, a földalatti *Zapis* egyik irányítóját. — Kazimierz Kozniewski, a *Polityka* főszerkesztője a kultúra szabadságáról beszélt. Amikor a katówicei vicevoivoda Andrzej Brannt, aki a cenzúra ellen tiltakozott, baikeverőnek nevezte, Jerzy Purament kommunista író, körülbelül 30 kollegájával együtt kivonult a teremből, Iwaszkiewicz pedig nyilvánosan megvédte Brannt. (*L'Unità* IV. 10) Ez volt az utóbbi húsz év legszabadabb szellemű írószövetségi konferenciája.

ápr. 18.

A francia baloldal győzelme egy akarva-akaratlanul fenntartott szörnyszövetséget, a nyugat-európai baloldal és a kelet-európai hatalmi rendszer közötti, felületi kritikák által tarkított « békés egymás mellett élést » segített volna megbontani, vagy legalábbis meglazítani. Ebben rejlett volna összeurópai, sőt világpolitikai jelentősége, hiszen maga az események logikája kényszerítette volna a francia kommunistákat arra, hogy Kelet-Európával mint saját elhesegetett alteregójukkal szembesüljenek, a szocialistákat pedig arra, hogy feladják a szociáldemokraták kelet-európai « reálpolitikáját », amely mindennél előbbre valónak tartja a stabilitást, bizonyos jól meghatározott gazdasági érdekekkel összhangban. A március 19-i bukás után valószínű, hogy a francia baloldalnak önmagával és *egyúttal* Kelet-Európával való szembesülése még néhány évig az állampolitika szintje alatt marad. (...)

Ma nem lehetséges olyan politikai stratégia, amely ne a két Európa egybekapcsolásán alapulna. Amelyik nem hirdeti ezt meg nyíltan, az megteszi hallgatólagosan. Jó példa erre az utóbbira Philippe Nourry egyébként kom-

petenciáról tanúskodó cikke az április 14-i *Figaro*-ban¹⁷ az olasz kommunista pártról. « *Még nem fordítottak elég figyelmet Gramsci gondolkodásának mélyebb elemzésére; e gondolkodás uralkodó vonása egy bizonyos totális hatalmi megszállottság, amely a hatalom megragadását a forradalom céljává és nem kiindulópontjává teszi.* » Ami Gramscit illeti, tökéletesen igaza van. Ő valóban a nyugati sztalinizmus, pontosabban a nyugati leninizmus ideológusa. Ezt igazán csak akkor érti meg az ember, ha *innen*, Kelet-Európából próbálja meg értelmezni Gramscit, különösen a *Note sul Machiavellit*. De az olasz KP ma már lényeges pontokon túlhaladta Gramscit — és az egyik ilyen pont éppen a pluralizmus elfogadása. Azt persze az olasz kommunisták már nem hajlandók tudomásul venni, hogy a pluralizmus elfogadása és Gramsci örökségének a vállalása *összeegyeztethetetlen*; ők is — mint valalmennyi eurokommunista párt — *féluton vannak*. De éppen ezért a lehető legnagyobb tévedés volna egyszerűen a totalitarizmus nyugati szálláscsinálóinak nevezni őket. Ez a jobboldali pluralizmus — melynek voltaképpen célja a Nyugat-Európán belüli strukturális reformtörekvések lejáratása — hallgatólagosan a kelet-európai status quot is aláátmasztja. A jobboldalnak minden ideológiai állásfoglalása ilyen; csak a baloldal alkotó moccanásaitól várható a kelet-európai totalitarizmus gyengítése.

A nyugat-európai baloldal eltökéltsége, érettsége ennek kimondásán és vállalásán mérhető le. Jean Ellenstein¹⁸ cikksorozata (*Le Monde* IV. 13-14-15.) fontos lépés ebben a vonatkozásban is, annak ellenére, hogy minden során és főként gondolatmenete egészén nagyon is érzik a taktikai önkontrollt. « *A Szovjetunió elvi kritikája, írja, voltaképpen a francia kommunista mozgalom valódi identitásának a kérdését veti fel.* » Ez világos beszéd, akárcsak annak leszögezése, hogy a Szovjetunió nemhogy modellje volna, hanem éppenséggel ellenmodellje a szocializmusnak, hiszen « *ott a bürokrácia uralkodik és nincsen politikai demok-*

¹⁷ Francia liberális-konzervatív napilap.

¹⁸ Francia kommunista történész, az FKP belső ellenzékének egyik kulcsfigurája.

rácia ». Azt persze Ellenstein már nem mondja ki, hogy az a demokratikus baloldali stratégia, amit ő Nyugat-Európában szem előtt tart, csakis összeurópai stratégia lehet. De ő, mint meggyőződéses marxista feltehetően nem fogja kétségbe vonni, hogy az elvi kritika elégtelen kritika. Egyszóval a francia kommunizmus, az egész francia és nyugat-európai baloldal identitása nemcsak a szovjet modell elvi, hanem elsősorban annak gyakorlati kritikájában kristályosodhat ki. Természetesen nem arról van szó, hogy Kelet-Európa harcát a nyugati baloldal harcolja meg. Ez a kelet-európai népek dolga. De azt fel kell ismernie a nyugat-európai baloldalnak, hogy minden demokratikus áttörési kísérlete elkerülhetetlenül kudarcra vagy kompromisszumokra van ítélve mindaddig, ameddig a kelet-európai társadalmi status quo változatlan marad. Kölcsönös egymásrautaltságról van tehát szó.

Egy dél-franciaországi kommunista író, Raymond Jean, valamit megsejtett ebből a történelmi dialektikából, amikor a *Le Monde*-ban (márc. 31.) a következőket írta: « *A választásokat megelőző francia politikai helyzet egészen sajátos jelentőséget nyert a kelet-európai országok szempontjából, aholis a szocialista rendszer jelenlegi formáinak felülvizsgálata elkerülhetetlen, de úgy tűnik, hogy ez csak egy eurokommunista politika keretében történhet meg.* » Raymond Jean valóban megsejtette a lényegét, mert megfeledkezett arról, hogy a kommunisták Kelet-Európában is kisebbségben vannak, és az eurokommunista vonalat követők valószínűleg még ezen a kisebbségen belül is további kisebbséget jelentenek, úgyhogy helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy Kelet-Európában nem eurokommunista politikára, hanem egy olyan általános anti-totalitarisztikus politikai platformra van szükség, amely a marxi-lenini elmélet diktatórikus következményeivel szembeforduló kommunistákat is maga mögött tudja. De mégis a *lényegét* sejtette meg, amikor a szocialista rendszer jelenlegi formáinak «elkerülhetetlen felülvizsgálatát» említette.